

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 81
(18356)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 16,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

МАЛЧЫННАРНЫҢ VI ШУУЛГАНЫ: түңнелдер, сорулгалар

Республиканың көдээ ажил-агы-йының мал ады-рынга чылдың түңнелдери-биле көскү чедишкinnerни чедип алган кожууннардан 175 делегаттың база чалат-тырган аалчыларның кир-жилгези-биле малчыннарның VI шуулганы Чазактың хурал-даар залында болуп эрткен. Хүндүлүг аалчыларның ара-зында Алтай Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Огнев, кожа-хелбээ Моолдун Сенгел сумузуна чурттап чо-руур тыва делегация база ки-ришкен.

Тываның Баштыңы-Чазаның агазы Ш.Кара-оол байырлыг алды ажыдып тура, күрүне р-уткалыг эрге-байдалды алган а-ажылчы байырлал — Наадым ү-биле байырны чедиргеш, онза үлү четтиришкinnerни Моолдан ген төрөл чонга дамчыткан. Бе-звес ажылды кылып чоруур кыг тура-соруктуг, эрес-кежээ илерни агроулетпүрнүң хөгжүл-инге хамаарышкан, тус черниң а-чагыргаларының үлүг-хуузуу тарары-биле ажык чугааже ча-н.

Малчыннарның VI шуулганын чыннар көскү чедишкinnerне уткуур дээш шудургу ажылдап, көргүзүлгелерни чедип алганын тубликаның Баштыңы демдег-көдээ ажил-агый продукция-ың делгелгеи ону бадыткап-рын айткан. Агаар-бойдустуң иин шылгалдазын шыдажып эр-чылдың түңнелдери-биле 100 төрүүр малдан 85 баш мал-чаш төлү камгалап алдынган. е тергиин көргүзүгнү Өвүр-«Адарган» КБК-ниң малчыны п ап, 100 баш төрүүр хойдан 140 баш хураганы камгалап-ны — өскелерге үлегер-чижек. тизи-биле республика малдың төлүн камгалап алыр талазы-Сибирь федералдыг округта уку одуругну ээлеп турар. Ол үзүлгел чүгле саазын кырын-вес, а ярмарка делгелгелерге п ап турар шаңнал-макталдар-быжыглаттынып турары онза-тин «Күш-ажылдың маадыры» үлүг атты катап эгидер дуга-а айтырыгны көдүргөн болгай, едик үнелелге бистиң респу-дан кордакчылар бар деп са-мен, ынчангаш Көдээ ажил-ямызы Россияның Чазанче р бирик-саавырыны белеткээр а эки-дир деп даалганы бер-ыңдыг болзажок статистиктиг урагайларны ылавылаары чу-чүге дизе малдың баш санын-рүнөден деткимче — субсидия-зын алыр сорулга-биле кажар-арны ажыглаар чүүлдер бар чок. Ындыг хевирлиг чараш-чорук Кызыл кожуунга турган-р ийин деп сагындырган.

Уң малдыг малчыннарны дет-и-биле Чазактың талазындан дар чоруттунган, ынчалза-даа күүселдези эреңгей. Малчын-ниң амыдырал-чурттаарында, ижин чорударында таарымча-

Күрүне шаңналын тыпсып турары.

лыг байдалдарны тургузары-биле «Кыштаг» тускай сорулгалыг рес-публика программасын хүлээп ап, оон күүселдезин чедип алыр дээш ажылдарны чорудуп турар. «Кыш-таг» программада көрдүнгени-биле малчын коданга 300 баш шээр, 65 баш бода, 10 хире баш аътка ка-жаа-хораалар, чуртталга бажыңы, чуна-бажың, ыяш, хөмүр-даш ка-жаалары, суг кудар улуг сава албан турар ужурлуг. Чоокку үш чылдың дургузунда чырык, суг-биле хан-дыртыгын 90 хире малчын кыштаг-ларны тудуп, ээлеринге хүлээдири планнаттыгын.

Оон аңгыда көдээ чурттакчы-лыг суурларны хөгжүдери-биле 2014 чылдан эгелеп «Көдээ де-вис-кээрлерниң турум сайзыралы» деп тускай сорулгалыг программа ажылдап эгелээрин Ш. Кара-оол дыңнаткан. Ол сорулгага 3 мил-лиард хире рубльди аңгылаары көрдүнгөн. Программаның ботта-нышкыны-биле чер адаандан 70 кудукту үндүр казып, суг дамчыдар хоорзаларны 62 км узун хемчээл-ге шөйүп, хүнден октаг алыр 500 батареяларны ажыгдалга кириер. Улусчу ус-дарганнашкыны, ус-шеверлелди, тыва культураның аргаларын катап эгидип, суур-ларның чаагайжыдылга ажылда-рынга деткимчени көргүзөр чаа угланышкын бар. Малчын кодан-нардан Интернет четкизинче кириер, аңаа соталыг харылзаа доктаамал турарын чедип алыры — база бир кол сорулга ол.

Бо чылда Наадымның 17 чем-пионнарының 10-у — 40 хар чет-пээн аныяктар, а оларның үжү — өг-бүлө чок, быжыг бут кырында аныяк эрлер дээрзи чоргаарал-дыр деп хөйге дыңнаткан.

Сыын ажил-агыйын катап тургу-зары республиканың бюджетинге эвээш звес орулганы кириер ужур-луг деп чугаалааш, эрткен чүс чыл-дарда чеже-чеже акша-хөреңгини кирип турганын ол төөгүдөн ал-гаш, таныштырган. 19-ку чүс чыл-дың эгезинде кыдат садыгчылар бир сыын мыйызы дээш 3-4 баш

буга азы 54-90 баш хой-өшкү-биле садыглажып, бир чылда-ла 20-25 тонна мыйысты үндүр сөөртүп, алдын-биле 1 млн. орулганы ап турганын чугаалааш, кожавыс Ал-тай Республика бо хонуктарда ол талазы-биле ажылды эки чорудуп, Россияда бирги черде турарын дыңнаткан. Ынчангаш кожоларның арга-дуржулгазын өөренип, Би-Хем кожуунга сыын ажил-агыйын катап тургузары-биле республика-ның тускай сорулгалыг программа-зын тургузарын көдээ ажил-агы-йыңа дааскан.

Өгбелеривистиң биске артты-рып бергени уксаалыг тыва мал-дың: хой, өшкүнү, чылгының, иви-лерниң, сарлыктарның баш санын ам-даа өстүрүп, оон продуктулуг чоруун бедидери-биле ажылдар чоруп турар, шагда турганы уксаа-жыдылга каттыжышкыны ышкаш тускай төптү ажыдарын үе негеп келгенин сагындырган.

Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды С.Х. Монгуш яамының чыл дургузунда кылып

чоруткан ажылдарының дугайында илеткелди кылып, чаа угланыш-кыннар болгаш сорулгаларга док-тааган.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдү-рүлге» губернатор төлөвилели көдээ чурттакчыларның сонурга-лын оттуруп, чогаадыкчы, тывын-гыр, тудунгур ажылдап киреринге идиг болган дээрзин демдеглээн. Чер-черлерде көдээ ажил-агый продукциязының аңгы-аңгы хевир-лериниң бүдүрүлгелери көстүп, чаа солун ажылдар көстүп келген. Чоннуң бот-иделкейи-биле чорудуп турар ажил-чорудулгазынга дет-кимчени көргүзериниң арга-хевир-лерин боттандырып турарын илет-кээн.

Тес-Хем кожуундан бо чылын чемпион болган хууда дузалал ажил-агыйының баштыңы Ольга Сырат, бодунуң ажил-агыйында ажылдап турар малчыннары, ка-дарчылары малдыг турарын чедип алыр дээш мал бажы база дириг акша-биле санажылга чору-дуп турарын сонургаткан. Чем-

пион болганы дээш ол хүн алганы трактор оон ажил-агыйыңа эрге-жок чугула техника дээрзин онза-лап, Тыва Чазакка, Көдээ ажил-агый яамызынга өөрүп четтиргенин илереткен.

Барыын-Хемчик кожуундан Орлан Монгуш Наадым байыр-лалын июль айның эгезинде эрт-тирер кылдыр доктаатканы чы-мыштыг иштиң кижилеринге эң-не таарымчалыг-дыр деп, чүгээр-ле хостуг айы чүгле бо үеде деп, ол таарзынган сеткилин өскелер-биле үлешкен. «Кыштаг» программаны боттандырып эгелээни дыка эки, мен бодум 4 кыштагы мен, ай са-нында малдың одарын солуур киж-и мен, ынчан малдың күш-деңгелин-ге кончуг салдарлыг боор чүве деп чугаалаан.

Тандының Балгазындан малчын Юрий Монгуш малдың продукту-зу — дүктүң өртээ чылдан чылче эвээжеп турарында хамаарыштыр чидиг айтырыгны көдүргөн. Хүлээп алыкчылар 2011 чылда бир килде 15 рубльге, 2012 чылда 10 рубль-ге ап турган болза, ол бо чылын 5 рубль кылдыр баткан. А ол дүк кыргыччыларын 1 килде 15 рубль-ге дээш хөлезилеп ап турда, оон кандыг-даа орулга чок, харын-даа карылгалыг алаарын сеткили хо-мудал чугаалаан. «Мөген-Бүрен» КУБ-туң даргазы Өшкү-Саар Арак-чааевна Ооржак малчыннарга дус, хөмүр-даш дээш субсидиядан бе-рип көрзе кандыгыл деп айтырыг-ны көдүргөн. Чүге дизе Мөген-Бү-ренде 1 тонна хөмүр-даш өртээ 4 муң рубль, а дустуң 1 тоннада 20 муң рубль дээрзи малчын кижиге дыка аар өртект-тир дээрзин чу-гаалаан.

Санал-оналдарны өөренип көрбүшөөн, оларны шиитпирлээри-биле шуулганың резолюциязын делегаттар хүлээп алган. Оон соон-да В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында байырлыг хурал улам-чылап, мурнакчыларга күрүне шаң-налдарын тывыскаан.

Айлаң МОНГУШ.
В.САВИНЫХТЫҢ тырттырган чуруктары.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында байырлыг хуралдың киржикичери.

«М-54» федералдыг орукта

Ажыглалче кириген

«М-54-Енисей» федералдыг оруктун Кызыл хоорайдан Би-Хем кожуунче углай орукта Субурган тургускан девискээрни таварып эрткен 5, 6 км орук шывында капиталдыг септелге доозулган. Оон байырлыг ажыдышкыны июль 11-де болган. Аңаа «М-54» эргелелин кол инженер Сергей Квашин, килдис начальники Артыш Янзю, Юрий Хомуш, «Восток» КХН хүлээничи организацияның даргазы Сергей Уюсов, орук септелгезинин төлөвилелин тургузукчузу Денис Глушенко дээш, оон-даа өскелер киришкен. Септелге ажылдары 2012 чылдың май айда эгелээш, бо чылдың июльда адакталган. Ону план езугаар октябрь айда дужаары көрдүнген турган. Орукту чаа технологияга дүүштүр геочеткилерни чадып тур-

гаш, кылган. Тускай геочеткилер оруктун ажыглалының хуусаазын 10-15 чыл чедир көвүдөдир ужурулг. Оон аңгыда хар-чаас үезинде тайгалардан суг чуй шаап баткан соонда үрелиишкннерни болдурбазы-биле тускай панельдерни тургузуп быжыглаан. 53 орук демдектерин, 100 медээлээр чагыларны чаартып солааш, оруктун кырынга демдеглээринин хемчеглерин ийи неделя бурунгаар күүсеткен. Чолаачыларга болгаш аргыжып турар чурттакчыларга эпиг болуру-биле ийи эстакаданы, үш арыглыны черлерни тургускан. «М-54» федералдыг орук эргелелин база хүлээничи организацияның төлээлеринин чугаалап турары-биле алырга, бо чаа орук девискээринден аңгыда, 12 черлерде септелге ажылдары шудургу чоруп турар.

Азияна ТАУ.

«Төгерики стол»

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйы

Июль 10-да Дээди Хуралдың залында ТР-ниң Хөй-ниити палатазының ажыл-дакчылары хүннүн кол айтырыгларының бирээзи — чуртталга-коммунал ажыл-агыйын экижидеринге аңаа хамаарыштыр чурттакчы чондан хөй айтырыглар тургустунуп турарын барымдаалааш, «төгерики столду» эрттирген.

Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д.Монгуш, Хөй-ниити палатазының чанында регионун чуртталга-коммунал ажыл-агый адырының хөй-ниити контроль төвүнүн даргазы Д.К.Сагаан-оол, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының удуртукчулары, журналистер болгаш хөй кээт бажыңнарның чурттакчылары «төгерики столдун» ажылына киришкеннер.

Суг, чылыдылга, чырык болгаш газ өртктеринин дугайында республиканың тарифтер талазы-биле

албанының төлээзи Е.Н.Бочарова «төгерики столга» илеткээн: «Республикада чуртталга-коммунал ачы-дузаның тарифтери чиик көрдүнген, оларның өзүлдөзү 12 хуудан ашпаан. Бо чаа тарифтер 2013 чылдың июль 1-ден эгелеп күштүг болур дээрзин дыңнаткан.

«Кызыл хоорайда чаагайжыды туттунган бажыңнарның байдалы чурттакчыларның боттарындан кол хамааржыр, арыг-силгнни сагыыр, бир звес үрелиишкннер болу берзе, ону эргелеп-башкара компанияга чедир айтырыгны тургузары чугула» — деп, «Жилсервис» эргелеп-башкара компанияның директорунун хүлээлгезин күүседип турар Е.Р.Романов демдеглээн.

Чурттаар оран-саваны экижидер талазы-биле болгаш республиканың сайзыралыга көскү өскерилгелерге хемчеглерни күштелдиреринин дугайында сайгарылгалыг чугаа болган.

Көдээ ажыл-агый яамызында

Кады ажылдажылгада

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызынга Моолда чурттап чоруур тывалар-биле тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадырының талазы-биле арга-дуржулга солуккан хуралы болуп эрткен. Аңаа удуртукчулар, Көдээ ажыл-агый яамызының специалистери, ажыл-агыйлар удуртукчулары, кожууннарда эргелелдер начальники киришкеннер.

Ужуражылганың кол сорулгалы көдээ ажыл-агыйның чиг-эдин болбаазырадыры, сүт продуктуларын, дүктен, кештен кылыгларны чаңылчаан езу-биле сайзырадыр болгаш үр хуусаада шыгжаарының талазы-биле саналдарны өөренип көөрү турган. Хуралдың киржикчилери тус черниң бараан бүдүрүкчүлери-биле Моолда чурттап чоруур үндөзүн тывалар-биле кады ажылдажылгазы иштики болгаш даштыкы садыг харылзааларын тургузарына болгаш чаа ажылчын туруштарны тургузар арганы бээр.

Көдээ ажыл-агый сайыды Самойлов Хилик-оолович Монгуш чыылганнарда республиканың көдээ ишчилеринин байырлалы — Наадым-биле байыр чедиргеш, биске келген чонга дузалажып келгени дээш Чазак Баштыңының, бодунун база яамының ажылдакчыларындан өөрүп четтиргенин илерет-

кен. Сайыттың бирги оралакчызы Сергей Мөңгеевич Оюн, яамының килдис эргелекчизи Любовь Ооржаковна Бавуу-Скюрюн Тываның Чазаның, Көдээ ажыл-агый яамызының салып турар сорулгаларын кыска таныштыргаш, келген аалчыларның дузалап келгени дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Бе хымызын тургузар хөрөңги, ажыткыны чуртундан эккелгенин, башкы хөрөңгини 3 шак быжарын Хийис огул Жаав тайылбырлап, боттарының ажылдаан кожуунунга тургузуп кылганын чугаалап берген. Ынчангаш ол сөстү чээрби чеди чыл дургузунда мал эмчилеп ажылдап чораан Өрей уруу Сесер, Мөген-Бүренге ажылдап турганын, бистиң Тывада шээр малды кажалап турарын, аргалыг-ла болза, хойларны кажалавазын чугаалап, одарже эртежи күндүрбейн турарын шүгүмчүлээш, төрүпкен белерни кулунундан 7 ай эгезинде аңгылаарын, чаажыктырарда ону өргөп баглап турарын сүмелзэн. Моолда бир килограмм дырал каан өшкү дүгүнүн өртөз 1500 рубль дээрзин дыңнаткаш, ону май эгезинде-ле кыла бээрин тайылбырлады. Оон аңгыда аңаа хымысты канчаар белеткээри, кышкы үжүжени канчаар белеткээри, эътти хайындырары, хемчеглеринин дугайында айтырыгларны салган. Хуралдың киржикчилеринге ол бодунун бириин тайылбырлап берген.

КӨКТҮГ-ШЫКТЫГ ЧАА-ОВАА ШӨЛҮНДЕ — НААДЫМ

Репортаж

Июль 13. Республиканың малчыннар найыры Наадымның ийиги хүнү. Тес-Хем кожуунун Калдак-Хамар артының девискээринде Чаа-Оваа шөлү деп чер. Республиканың бүгү чону күрүне деңгелин эргезин алган малчыннар байырлалына чыгып келген. Артты ажып кээрге-ле, хөй машина-балгат болгаш кижилер аразында маңган ак-ак өглер каракка дораан көзүлдү.

Көктүг-шыктыг Чаа-Оваа шөлү деп черге Наадымның найысылалдан уламчылаан солун кезээ республиканың муниципалдыг тургузугларының делегацияларының байырлыг чыскаалы-биле эгелзэн. Башкарыкчыларның «Амыргын-на, хүндүлүг аалчылар!» дээн дыңзыг үнүнүн соонда Тываның Чазаның үрер хөгжүм оркестринин үделгези-биле чыскаалды Тес-Хем кожуунун ээлери кожуун чагырга даргазы Юрий Тит-оолдун башкарганы-биле делегация ажытты. Башкарыкчыларның «Чонар-даштар, шеверлекчилер ыдык чери, чоргаарлаңыр байлактарлыг Сарыг-Хая, ыраажылар, артистерниң чурту болган, ырда, тоолда мактап алгаан — Бай-ла-Тайга!» деп чарлаан соонда Тываның ырак булуңнарының бирээзинден келген «Наадым-2011»-ниң тиилекчи ко-

жуунун төлээлери чоргаар эрти. Чыскаалдың киржикчилери тыва национал каас-чараш хевин кеткеш, янзы-бүрү өңнерлиг шарларны тудуп, «Байырлал-биле!», «Малчыннарга изиг байыр!» дээн лозуннарны бедик көдүрүп алгаш, көрүкчүлерин мурнундан эртип турлар. Кожуун бүрүзүнүн төлээлеринин бажында Наадымның чемпионнары, муңчу малчыннары эртерге-ле, «Көдээ ажыл-агыйның тиилекчи чемпионнарынга, мурнакчыларынга байыр!» дээрге, шупту бедик хөөн көдүрлүүшкүнү-биле «Ура-а-а!» деп каап тур.

Муниципалдыг тургузугнун делегация бүрүзү чонга онза бараан болуру-биле бир тускай «таныштырылганы» кылган. Барыын-хемчикчилер бурун төөгүнүн херечизи — «даш көжээ» тураскаалын чыскаалыга бараалгатты. А чөөн-хемчикчилер тыва дериг-херекселдерни делгеп эрти. Кожуун бүрүзү боттарының мөгелерин, көдээ ишчилерин, чараш кыстарын, спортчуларын болгаш уран чүүл кижилерин база республиканың сайзыралыга бедик черни ээлеп турар «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелдин боттандырылганын деткип турарын көргүзүп, чыскаалы-биле эртип турлар.

Тываның кожуун бүрүзүнүн делегацияларының соонда кожавыс Моолдан келген аалчыларывыс,

Ховд аймактын төлээлерин ча тарга, национал тугун көдүргөн делегация үнүп келди.

Байырлыг чыскаал белеңзин Тес-Хем кожуун даргазы Тит-оол Тываның Чазаның Дзынын бирги оралакчызы М.Козловка илеткээн. Михаил Геевич чыылган чонга, мур чемпионнарга байыр чедире-ле сөс алган. Ол: «Республик күрүне деңгелин эргезин малчыннарның улуг байыр Наадымда көдээ ажыл-агый ишчилеринге оларның чыгыг күш-ажылы дээш хүндүлүгү-биле, аалдаржыдар-дыр бис. Бистин тугу-биле мал ажыл-агыйын ыраадып хөгжүдүп турар кивис дээрге эң-не күш-ажыкымаккай болгаш тура-сор улус-тур. Олар боттарының шугу ажылы-биле, езу-чаңчыл, биле Тыва чурттувустун төө кадагалап арттырып, быжыгылар» — деп демдегледи.

Бедик албан-дужаалдыг аалар байыр чедирген соонда мал ажыл-агый бүдүрүлгезинде тичи ийиги болгаш үшкү чери алган малчыннарга шаңналды тывысты. Байырлалдың ажыдыны шак мындыг чыскаал бо шаңналдар тыпсыр байырлыг кезээ-биле ажыттынды.

Валерия КО

Авторнун тырттырган ч

Байырлыг ажыдышкын үезинде.

Чоннун бода

Бойдус-чурумалдыг черге онза-дыр...

«Байыр-наадым кайы хире эртип тур?» деп айтырыгны Тес-Хем кожуунга болган байырлал үезинде чондан айтырарга, дараазында харыларны берген.

Батыгаа Кара-Тоду, Хубсугул аймак, Цагаан-Нуур сумунун малчыны: «Байырлалды Тыва чуртунун найысылалы Кызылга хүреш маргылдаазындан эгеледвис. Ресторанга-даа кирип чөмөндөдвис. Оон кончуг солун концерт база көрдүвүс. Ам бо хүнде Тес-Хем кожуунда найырда келдвис. Наадым дыка солун болгаш чараш-тыр. Мен, бодум хуумда, база көдээ ажыл-агыйлыг малчын мен. Тыва чурту дыка онза чараш деп көрүп тур мен. Белеткел эки-дир».

Урад Батдорж, Хубсугул аймак, ивижи: «Мен бир дугаар бо Тыва черде кээп тур мен. Дыка өөрүчүг-дүр. Байыр-наадым-даа онза чаагай-дыр. Биске ийи дакпыр өөрүшкү болуп турар, чүге дизе акы-дуңмалышкы, ук-дөзүвүстүн төлээлеринге-даа душтувус. Тожуда төрөл аймаавыс бар деп билдвис. Амдыг чылын база келир бодап тур мен. Мен бодум иви малдап чоруур мен. Бойдус-чурумалы кайгамчык чер-дир».

Данил Хомуш, Барыын-Хемчик кожуун, Эрги-Барлык суур: «Малчыннар байырлалы Наадым кончуг эки эртип турар деп санап тур мен. Аажок солун болгаш организаастааны эки-дир. Мен бодум уран чүүл кижизи болгаш, фестивалынга киржи, өске

кожууннарның төлээлеринин концерт программ сонуградым. Бо ышкаш улуг байырлал кожуун болур болза эки деп бодап тур мен. Бо черниң дузун, хөлбөң-шыгын кайгап ханмас-тыр мен. Агаарга байырлаарга, солун-даа, онза-даа, чараш Орук-суурну ырак дивейн, кожууннарның идеялиг киржип чедип келгенин демдеглес аргажаа дээрге улус-чоннун малчыннар байырлалын ол сонугаар болгаш хүндүлээринин херечизи-дир. Дым байырлалы кожууннарда болурга, эки чүүл кожууннун амыдыралы-биле чоок таныжып, билери. Арга-дуржулга-даа солчурда, ажыктыг».

Наталья Сиилинмей, Тес-Хем кожуун, Унаа: «Көктүг-шыктыг черге болурга, дыка эки Байырлалдың эртип турары ниитизи-биле эки Кожууннарда бо ышкаш бойдус-чурумалдыг черге эртер болза, онза болур. Чамдык улус ыңай чорбаан-даа болур, оларга бо ышкаш байырлал солун деп бодаар мен, Наадым байырлалын ажык чер-даа көрүп алырынга хамаарыштыр».

Алдынмаа Дембирел, Тес-Хем кожуун: «Кожууннарда болурга, черле солун. Хурал-о харын найысылалга болур болза эки, а бо ышкаш маргылдаалар, оон-тоглаа бойдуска эртерге, кайчык солун-дур деп санап тур мен».

Виктория С

ӨГЛЕР КААСТААН

Бай-байлак малчын Тыва-выстың кол каасталгазы өг-ле болгай. Ак-ак өглерни көктүг-шыктыг, алгыг-делгем чайлаглаларга дистииништер типтерге, кайы хире чараш ийик. Ындыг чайлаглаларның бирээзи ыр-шоорда кирген Тестин Калдак-Хамар арттың кыры Чаа-Оваа-ла болгай. Өглеривис чокка байыр-найыр өң-чүзүн чок ышкаш апаар. «Наадым-2013»

жилерни ол шагда депутатка база депшидер. Адыйаа Монгушевна 1985 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатынга сонгуттур-гаш, сонгукчулар чагыгларынга чылдагааннап, депутат эрге-хүлээлгезин ажылгап, төрөөн чурту Булуң-Терек суурнуң амыдыралынга, социал-экономикага хөгжүлдүзүңгө херек

акша-төгерики республика бюджетинден сө тыртып эккел-даа чорду ийин. Бүгү чуртта ыш-каш, «Найрал» совхоз хоозурап дүжерже, малчын кайын тоор ийик, Адыйаа Монгушевна хууда малын көвүдөдир азырап өстүрүп эгелзэн. Ам ооң малының бажы көвүдзэн, а ол боду, Чаа-Хөл хамаанчок, республиканың хөй малдыг араттарының санынга кирген. 2008 чылда Адыйаа Чатпака

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп атты тывыскаан. Ооң ажыл-ижин сонугурап көөрүмгө: «Мал-маган хур кыш ашкан. Амгы үеде Адыр-Бажы чайлагда каш малым семирти оларладып чыдыр мен. Бөгүн кол ажыл — сизген-ширбишти келир кыжын малга четчир кылдыр кезип белеткеп алыры» — деп, ол чугаалады. Байырлал шинчи кири кеттинген аратты чурукка тырттырып

даа болза, баг адар маргылдаага оларны ажылгаарын чөпшээрес. Эң хөй кижигүннерлиг команда — Кызыл хоорайның командасы. Ча адарынга мергежили бедзэн, Россия чергелиг маргылдааларның кижикчилери, ча адарынга спорт мастеринге кандидат атты камгалап алган спортчулар бар. Олар дээрже республиканың аныяктарының чыынды командасының кижигүннери: Чаяан Монгуш, Чайран Доржукай, Айраш Доржу дээш, өске-лер-даа. Моолдун Сенгел тывалары база ча адарынга кижип келген болдулар. Наадыл Сүрүн Моолдун күрүнениң чаа адыкчызы деп аттыг кижип болду. Чидиг демиселдин түнелинде херээжен ча адыкчыларының аразында бирги черни Таңдын Дүрген суурдан Чодураа Оюн чаалап алган, ийиги болгаш үшкү черни Даң-Хаяа Оюн биле Сырга Сарыг-Донгак тус-тузунда ээлзэннер. Эр улус аразында баг адарынга Наадымның ийи дакпыр чемпиону Чаяан Монгуш бо удаада база катап чемпионнаан. Кызыл хоорайның командасының кижигүнү Евгений Ондар — ийиги черни, Шагаан-Арыг хоорайдан Владимир Очур үшкү черни чаалап алганнар.

«Наадым-2013» ярмарканы «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң кижикчилериниң садыг делгелгези каастаан. Өг ыяжындан эгелзеш, чонар-даштан чааан кылыгларга чедир ында делгезэн. Ус-шеверлерниң янзы-бүрү материалдардан кылган белектерин чон аажок сонугурап, садып ап турду. Тожудан келген Эдуард Севэзнович Лопаның буур, сыын, хүлбүс мыйыстарындан кылган иви, аът, сыын дээш, өске-даа дириг амытаннар дүрзүлери бир янзы кылдыр көстүр. Мөңгүн-Тайганың сурагыг ус-шевери Байлак Хертектин шээр малдың каяжык, ээжилери, чүстеринден кылган бичи ынай игили дээш, өске-даа белектери онзагай. Шээр мал чарыннарында судурларны чараштыр бижип каан — оларны кижип бодунга ап чоруурга, чорук-херек судурда номнал кааны ышкаш чогуу бээр деп, бо мастер тайылбырлаар чорду. Хөй кижилер ол чарыннары садып алган — оларның ажыл-үлөзи Наадым үезинде чогаан-на боор оң.

Айлаана Ондар — Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу. Ооң чогаадыкчы салым-чаяаны биле сайгарлыр арга-хоргазы чаала сайзырап кел чоруур чурукчу. Айлаананың кылган чүзүн-бүрүн белектерин, эң ылаңгыя кидистен кылган адыг, аът дээш, өске-даа ойнаарактарын ада-иелер уруг-дарыныга күзөлдүң-биле садып берип турдулар. Чугаладыр эттеп каан кешти бичежек хана-карактарга хере тырткаш, чуруп каан чуруктары база чараш.

Ус-шеверлерниң ажылдарын шилий көрүп, оларның ат-сывын, телефоннарының дугаарларын бижип ап чоруур аныяк оол биле уругга таваржы бердим. Ооң чылдагаанын сонугурап айтырамынга, ус-шеверлерниң кылган ажылдарын Интернет-магазин таварыштыр садар төлөвилел чогаадып алган аныяктар болду. Ажыл-херек чүгүл төлөвилел чадазында дээш, боттарының ат-сывын-даа адавай, тода тайылбыр-даа бербейн бардылар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң ачызында делгелгелер удаа-дараа болуп турар аларган, ол делгелгелерге тыва национал аян-биле ажылдап турар ус-шевер кижилер-биле таныжып алыр аргалыг болганын чугааладылар. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелиниң ады

чаңгыс суур-биле кызыгаарлаттынган-даа бол, алыс утка-шынары оон оранчок алгыг, тывынгыр-сагынгыр ажыл-ишчи кижилерге боттарының ажыл-херзэн эгелээр азы сайзырадыр арганы берип турар аларганы бо чижектен илден-дир. Тываның Баштыңының саналдаан төлөвилели эриин оранчок ашкан, улам-на алгып бар чоруур-дур.

Тываның эң шыырак хоочун мөгелериниң хүрежи көрүкчүлөргө дыка сонугураңгыг болган. Чөөн-Хемчик кожуунуң шыырак, хоочун мөгези Вячеслав Ондар, Өвүрнүн мөгези Владимир Ооржак, Тыва Республиканың Арзылаң мөгелери: Амир Монгуш, Маадыр Монгуш дээш, чон аразында ат-сураа билдингир хоочун мөгелер аңаа киришкен. Амир Монгуш биле Маадыр Монгуштуң кайы-бирээзи шүүр боор деп көрүкчүлөр догааштырып турганнар.

Айлаана Ондарның кылган белектерин садып алыкчы шилип ап тур.

Хоочун мөгелерниң ачыр-дачыр хүрежиниң түнелинде чоннуң ынак мөгези Маадыр Монгуш шүүлген, Өвүрнүн мөгези Владимир Ооржак үжүрлөшкен. Арзылаң мөге Амир Монгуш Маадыр Монгушка октаткаш, үшкү черни ээлзэн. Шүгген мөге Маадыр Монгуш биле үжүрлөшкен

дир» хереглекчилерниң көдээ ажыл-агый кооперативиниң удуртукчузу Маадыр Коминаевич Коданмайны дээш, көдээ ажыл-агыйга шылгараңгай ажылдаан өске-даа кижилерни шаңнаан.

Көдээ ажыл-агыйга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үрө-түнелдиг

Шүүлген Арзылаң мөге Маадыр Монгуш.

мөге Владимир Ооржак шаңнал акшаларын чединмес өг-бүлелерниң уруг-дарыныга дуза кылдыр бээрин хамык чон мурнунга чарлааннар.

«Наадым-2013», Тес-Хем кожуунуң тургустунганының 90 чылынга база бурунгу Тываның найысылалы Самагалдайның 240 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-

ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы сумунда тараачын-арат ажыл-агыйның удуртукчузу Буян Чангаевич Ондарга, Өвүр кожуунуң «Адарган» муниципалдыг бүдүрүлгениң малчыны Эртине Мөңгүн-оолович Ооржакка тывыскаан.

(Эгези. Уланчызы 4-кү арында).

Чаа-Хөлдүн малчыны Адыйаа Чатпака.

үннеринде Чаа-Оваага өглерни ыскаай тиккен. Бир эвес оларны айгыннардан элзэн ондаан тиккен, роугна машина-балгат тургуспаан олза, оон-даа чараш болур ийик. ылаңгыя «Тулган өг-2013» ээш тыва национал өг көрүлдө-онкурузунга кириштирер дээрн глерни.

Республиканы көдээ ажыл-агый

Сенгел тывазы Наадыл Сүрүн, ооң ындында ийиги черни чаалап алган Евгений Ондар.

ыдының оралакчызы Сергей Оюн штаан комиссияның кижигүн-и араттарың өглерин кезип, ээлериң ак чеминиң дээжизин иап, өглерниң иштики-даштыкы сталгазын магадап, кайы өг езинден ылгалдыгыл, онзагай лү чүл деп тодарадып чоруп ар аразында бис чон аразынче ип, Наадымның аалчылары-биле ражы кааптаалыңар.

«Наадым-2013» байырлалының жикчилеринге, аалчыларынга публиканың кожууннарының тывынгыр артистериниң конгин сонугурап көргөш, Чаа-Хөл уунуң араттарының Наадымга алган өөнчө бакылай бергеш, ндан бээр таныырым малга ужуражы бердим. Эрткен чылдың 70-90 чылдарында Хөл районнуң «Найрал» сотун мурнакчы малчыны Адыйаа гушевна Чатпактың ат-алдары ага динмиреп турган болдур . Ажыл-ижинге кызымак ки-

алдывыс.

Наадымның оюн-тоглаазын, садыг-наймаазын сонугурай каап-таалыңар.

Тыва улус шаг-төгүдөн бээр үш мөөрейлиг чораан — хүреш, аът чарыжы, ча адары. Өглерден ырак эвесте ча адыкчылары баг адып маргыжып турлар. Олар, тыва тоолдарның маадырлары экер-эрес эрлер дег, тевенениң үдүн өттүр адар чыгыы адар улус болду. Бо маргылдааның кижикчилери колдуунда Улуг-Хем биле Таңды кожууннардан, Кызыл хоорайдан ча адыкчылары деп, кол судья Виктор Саржат-оол дыңнатты. Оларның аразында делегей чергелиг чемпионнар Елена Достай, Михаил Оюн база бар. Бедик мергежилдиг бо спортчуларга баг адары белен эвес дээрзи Михаил Оюннуң канчаар адып турарындан илден болду. Баг адарының аяны бир аңгы, чалар база амгы үениң эки шынарлыг чалары эвес. А бир эвес олар бар-

(Төнчүзү. Эгези 3-кү артында).

ӨГЛЕР КААСТААН

«Нацияның шылгараңгай кижилери» төлөвилел езугаар көдээ ажил-агыйга шылгараңгай ажил-ижи дээш «Күш-ажылчы шылгараңгай дээш» Хүндүлел медальды Бай-Тайга кожунунун «Бай-Тал» бүдүрүлгенин мал эмчизи Сергей Иргитович Аракчаага, кол зоотехниги Ксения Хертековна Делгерге тывыскаан.

Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының Тес-Хем кожунун чагыргазының шаңналдарын база күш-ажылдың мурнакчыларына тывыскаан.

«Тулган өг» деп өглерниң көрүлдө-конкурстун түннелдерин байырлыг хуралга чарлаан. Көрүлдө-конкурска ажил-агыйларның кандыг-даа хевиринин малчыннары боттарының чаа кылган өглерин кирип болур, оларның ишти-даштыгы дерилгези национал тыва езу-чаңчылдарга дүүшкен боор ужурлуг. Конкурска кириген өглерниң

шынарынга, каасталгазынга, дериг-херекселинге, эт-севинге негелделер дыка шыңгы. Ол негелделерге өөнүн шынары эң дүүшкен малчыннар Сүт-Хөл кожунунун «Амык» көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин малчыннары Хайныкай Агарганович биле Авера Олеговна Ооржактар болган. Өглерниң көрүлдө-конкурсузунга тирилгези дээш малчын өг-бүлө 70 муң рубль акша-биле шаңнаткан. Бо өг-бүлө көрүлдө-конкурска кириген өөн аалынга келген аалчылар хүлээп алып, студент уруг-дарыы чайгы дыштанылга үезинде чурттаар өө кылдыр ажыглаар бодап кылганнар. Чылдың чылыг өйлеринде казаглап, чайлаглап көжер-дүжер өө бир аңгы.

«Наадым-2013» байырлалдың оюн-тоглаазы, дискотеказы-биле доозулган.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Чуруктар авторнун болгаш Айдың Куулар-ның.

Авера биле Хайныкай Ооржактар өглерниң көрүлдө-конкурсузунга тики өөнге чонун байырлыгы-биле уткуп хүлээп турда, бо чурукту тырттыр

Национал парк. «Наадым-2013-түн» хүрежин көөр дээн улус-чон «Хүреш» стадионунче эртежик-ле шуужуп кирип тур. Хүн эмин эрттир изивээнде 10 шакта-ла эгелээр кылып кааны дыка таарымчалыг-дыр дижики ор бис. Хөгжүм үнү диңмиттелген соонда хамыктың кичээнгеи микрофонда барды. Байыр чедирери-биле чон мурнунче Россияның камгалал сайыды, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгуну чарлап үндүрүлгө, стадионда турган чон диңмиттиг адыш часкаашкыннары, ураа-биле алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувусту уткуп алды.

— Эргим чаңгыс чер-чурттуугарым! Бөгүн силер бүгү-биле байырлалды кады уткуур аас-кежиктиг болганымга өөрүп тур мен. Шаг-шаандан бээр малчын арааттар күрүнө биле чурттуу деткип чорааннар. Ылаңгыя Ада-чурттуу Улуг дайынының үезинде тыва арааттар фронттуге 150 муң баш мал бажын чорудуп, үнелеп четтинмес дузаны көргүскен. Республиканың удуртулгазы ол дээш Совет Эвилелинден өөрүп четтиришкенин шаңнал-макталдарын алган. Бөгүн-даа малчыннары-выс күрүнезинге улуг деткимчени көргүзүп, муң малдыг малчыннар кыска үениң дургузунда хөй малды өстүрүп шыдаан. Арга-дуржулгалыг, ат-алдарлыг малчыннарывыстың оруун уламчылап, аныяктар мал ажылын кылып турары өөрүнчү. Наадым байырлалы-биле ажил-ишчи малчыннарывыска, бүгү чонумга изиг байыр чедирип, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, улуг-улуг чедишкенин күзедим! — дээн сөстөрүн соонда адыш часкаашкыннары база катап чаңгыланы берди.

Улаштыр Тыва Республика-ның Баштыңы—Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алды:

—Байырлал-биле, эргим чонум! Бөгүн дыка-ла онзагай хүн-дүр, ханы хүндүткелдиг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу Наадымны бистиң-биле уткуп турары дыкала өөрүнчү-дүр. Чурттуу камгалал сайыды эрге-дужаалдыг Тывада ол бир дугаар кээп турары бо. Бистиң чаңгыс чер-чурттуууска ындыг улуг бүзүрелди көргүскени дээш РФ-тин Президентизи Владимир Владимирович Путинге өөрүп четтиргенивисти база катап илередип каалыңар, чонум! (үргүлчүлелдиг адыш часкаашкыннары). Тываның чурттагы бүрүзү Силерге чоргарланыр болгаш ынак дээрзинге бүзүречер, Сергей Күжүгетович. Ажил-ижиңер чай чок-даа болза, Наадым байырлалында чонувусту, малчыннарывысты, көдээниң ишчилерин хүндүлөп чедип келгениңер дээш улуу-биле өөрүп четтирдивис. Бистиң мөгелеривисти хей-аът кирип, хүрешти көрүп чедип келгениңер дээш четтирдивис. Силерге ак орукту, бедик хей-аътты, улуг-улуг чедишкени-

ЭРЭС КАРА-САЛ — ЧААН МӨГЕ!

Наадым хүрежинден репортаж

нерни күзедивис. Аас-кежиктиг болуңар, чорууңар чогуңур болзун!

Эргим, хүндүлүг чонум, көдээниң ишчилери, малчыннар! Наадым-биле изиг байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. Байырлалывысты хүндүлүг аалчывыс—чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры, камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу кады уткуп турары канчаар-даа аажок өөрүнчү-дүр. Ол төрзөн Тыва-зынга бо-ла чедип кээр — ооң арыг агаарын тынып ап, бедик дагларынга эргеленип, күш кирип ап чоруурунга чоргарланыр бис. Өскөн-төрзөн Тыва-зының сайзыралынга ооң кирип турар үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Ону үнелеп, хүндүлөп, өөрүп четтиргенивисти база катап илередип каалыңар, эргим чонум! (диңмиттиг адыш часкаашкыннары).

Байыр чедиреишкенин соонда Наадымның улуг хүрежи — 256 мөгениң хүрежи эгелээрин чарлай берди. Шөлчө ак хадактарлыг 80 оолдар, кыстар үнө халчп кээп, танцы-самы-биле байыр чедирип тур. Йөрээл сөстөр улай-улай чаңгыланып тур.

Бирги салыг. Чаан мөге Андрей Хертектиң ады бир дугаарында чаңгыланып үндү. Сүт-Хөлден аныяк мөге Мерген Монгуш Чаан мөгениң онаанга таварышкаш, ша-даа четпейн октатты. Арзылаң мөге Эрес Кара-Салга аныяк мөге Шораан Кызыл-оол октатты. Арзылаң мөгелер Чимит Куулар, Сайын-Белек Түлүш, Седен-Очур Кара-Сал онагларын чиги-биле эрти. Оларның-биле дөмей Начын

мөгелер: Начын Монгуш, Алексей Монгуш, Ким Седен-оол, Ай-Демир Монгуш, Сылдыс Монгуш, Начын Коңгаа, Руслан Ондар, Александр Хуурак, Бүрбүчүк Буян болгаш өскелер-даа удурланыкчыларын саат чокка октадылар. Начын мөгелерден бирги салыгга чоокта көзүлбээн Ушпас Куулар кагдырыпты ийин.

Мөгелер аразында чаа ат дыңналып келди. Ону дораан эскерип кагдывыс. Өвүрдөн Седен-оол алышкыларның үш дугаары Вадим Седен-оол хүрежиң үнүп кээп-тир. Мөге Сүүр-оолдун уйнуу Чойган Ондарны өөрүп көрүп ор бис. Мөге өгбезиниң адын төлөптиг тудуп чоруур мөге-дир.

Ийги салыг. Удаткан чок дараазында салыг эгеледи. Бо дээрге мөгелер саарзыкталдыр-базы-биле аныяктарны хүрештирер артык салыг-дыр. Бо салыгга Ахмет Чаймаа, Салим Седен-оол, Тежит Отчугаш, Буян Сүктер, Назын Донгак, Седип Ондар, Кызыл-Кат

Кенден, Даш-Шиви Айбек, Аңгыр Куулар дээн ышкаш ат-сураа билдингир апарган мөгелер чараш хүрешти көргүзүп, онагларын октап алдылар. Бай-Тайганың чоргааралы Сайын Кашпык-оол Салим Монгушту октап кагды.

Үшкү салыг. 64 мөге арткан. Аныяк мөге Отсүрен Маадыр-оолду хоочун мөге Маадыр Монгуш октады. Каа-Хем кожунунун мөгези Ренат Монгушту Андрей Хертек октаан. Чараш хүрештиг Алаш Сынан-оол Барыын-Хемчиктен Айдыс Кууларны октап кагды. Улуг-Хем кожундан эң аныяк, 17-ле харлыг Камгалакчы деп чараш аттыг мөге дурт-сынныг

Монгуш биле Александр Хуурак дыка-ла үр тутчуп келдилер. Мөге-шыырак Хуурак удурланыкчызы шилгедек, бичии Андрей Монгушту көдүргөш, октаар-ла, оозу тура дүжер! Хүрештиң тайылбырлакчызы Коңгар-оол Ондар магадааш: «Андрей Монгуш шуут диис-ле-дир ийин бо. Октаарга-ла, ыяап тура дүжер» — деп мактап, хей-аът кирип ор. Арга кылып чыдырда Александр Хуурак удурланыкчызын даяндырыпты.

Мөгелер дараазында салыгга белеткенип турар аразында күрүнө шаңналдарын тыпсыр дугайында чарлапты. Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга кирип келген улуг үлүг-хуузу дээш хостуг хүрешке Европаның ийи дакпыр чемпиону Опан Сатка «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывысты. Оон аңгыда Наадымның чемпионнары атты чаалап алганнар — 17 кожунунун төлээлеринге 17 мин-тракторларны тывысты.

Оларның бирээзи-биле чугаалажып четтигиптим. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга кожунунун Тоолайыгың малчыны Арина Кара-оол-овна Лопсан-дыр. Ада-иези Кара-оол Секпек-оол, Маңдаңмаа Доштуг-оол Ооржактар — бүгү назынында өшкү кадарып келген арга-дуржулгалыг малчыннар. Оларның изин истеп, уруу Арина база мал ажил-агыйы-биле амыдыралын холбаан. Чылдың-на Наадым байырлалынга кээп, шаңнал-макталдарны-даа хөйүнү ал турар болду. Балыктыг-Хемде эки амыдырал-чурттап оор малчын бичии трактор-биле шаңнаткаш, аажок өөрүп, солун арнын дамчыштыр ТР-ниң Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолга, көдээ ажил-агый сайыды С.Х. Монгушка өөрүп четтиришкенин сөстөрүн дамчыдарын диледи.

Бешки салыг. 16 мөге арткан. Чаан мөге Андрей Хертек Өвүрдөн Аңгыр Кууларны арай деп-ле октады. Бо салыгга кирген 16 мөгениң аразында кара-чаңгыс бедик ат чок мөге Аңгыр Куулар-дыр ийин. Ат чок-даа болза, дыка шыырак мөге, аныяктар аразында шүглүп-даа, удаа-дараа шүүп-даа келген. Арга-дужулгазы бедип оор мөгевистир. Чаан мөгеге душпаан болза, 8-че кире бээр турганы чугаажок.

Эң шыырактарның бирээзи Начын мөге Очуржап Айдыңы Арзылаң мөге Эрес Кара-Сал, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Сал Начын мөге Александр Хууракты,

Арзылаң мөге Сайын-Белек Начын мөге Амир Ховалыгы, Арткан Начын мөгелер аразында таварышты: эң улуг рах мөге Ким Седен-оол шилчиге Сылдыс Монгушту арга-кадында базып каапты. Ай-Демир Монгуш элзэн үлүгүндө Начын Монгушту октап

Алдың салыг. Сес мөге Андрей Хертек биле Буян Бүр Эрес Кара-Сал биле Алексей Монгуш, Сайын-Белек Түлүш биле Седен-оол таварышты. Мөгелер ла хүрежиң эгелей бээр, с доктаадыпты. Шөлчө ТР-ниң кежигүннери үнүп келди. «болган чоор?!» деп кичи сест бээр чүве-дир. Шолбан Вале Кара-оол даргавыс качыгд медээзин дыңнатты. «Дын чаңгыс арткан фронтучу ө — алдарлыг кырган-ававыс Чулдумовна Байлак бөгүн бо «бурганнай берген-дир, чону дээр билек, бүдүн стадион ишкээр тынып, харлыга берг болду. «Амыдырал ындыг ыш өөрүшкү-даа, өлүм-чидим-даа чоруур, ам канчаар, алдарлыг висти төлөпти-биле сөөлүг о үдөп каар болган-дыр бис, Вера Чулдумовнаның «Ке бот-боттарыңар деткижи, д жып чоруңар. Төрзөн Тыва адын бедик тудуңар» дээн ч ыяап-ла күүседир бис — деп, бан Валерьевич чонну оожук

Хүреш уламчылап эгеледи гамчык эрес, кашпагай мөге Бүрбүчүк чараш оюнну көр Чаан мөге Андрей Хертекти алды. Стадион алгы-кышкы дола берди. Арткан Арзылаң мөгелер Начын мөгелерни о

Чедиги салыг. Дөрт мөг кан. Эрес Кара-Сал Буян Бүр душкан. Начын мөге халдап, ушта халып, алыспайн турза-бир сегирип алган соонда Арзылаң мөгелер Сайын-Белек Түлүш, Ай-Демир Монгуш октады. Дө төлөптиг тутчуп келди. Аай-хончулаштырган соонда к тырткан. Тудуш Арзылаңда б Арзылаң артындан базып ка

Сески салыг. Ийи мөг кан. Ийи Арзылаң сегир шаг болду. Олар база-ла үрешти: аай-дедир хончу да Эрес Кара-Сал октап Шаңналдар: акша сертификы. «Тирилгеже чүткүл» деп шаңналды Арзылаң мөге Кууларны октаан Айдың С тывысты. «Чараш арга» деп шаңналды Буян Бүрбүчүк тывысты дым хүрежиңге үш катап чемпио Эрес Кара-Салга Чаан мөге д дүлүг, бедик атты тывысты. Б дан чедирип каалыңар. Эр хей,

Светлана БАЛ

Төрээн чуртунуң маадырлыг кызынга

Вера Чулдумовна БАЙЛАК

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, ынчан бот-догуннаан Тыва Арат Республика күрүнөдөн эки тура-биле дайынче айтканган тыва дайынчыларның сөөлгү дириг арткан маадыры Вера Чулдумовна Байлак 2013 чылдың июль 12-де 89 харлыында мөчээ. Ол июнь 30-де аар кем-дээшкин алганының уржундан Кызыл хоорайда республика эм-нелгезининг травматология салбырынга чок болган.

Вера Чулдумовна Байлак 1924 чылдың декабрь 15-те төрүтүнген. 1943 чылда тыва эки турачыларның кавалержи эскадрону-нун санитар инструктору болуп дайынче айттанып турда, ооң хары чүгле 18 турган. Дайынчааның шөлүңге 8-ки гвардия-ның эскадрону-биле Украинаның Ровно-Луцк областарын хоста-жып, бодунуң эрес-дидим чоруун көргүскен. Немере-фашисттерге эжелекчилерден акы-дуңмалышкы Украинаның хоорай, суурларын хосташкан каржы-дошкун тулчуушкуннар соонда тыва эки турачыларның саны көзүлдүр эвээжээ. Ынчанга өске күрүнениң хамаатыларын дайынчаадан хостап, төрөөн Тыва-ынче дедир айтканган. Ынчалдыр Вера Байлак дайындан гвардияның сержантызы эргелиг чанып келген.

Дайынчы шаңналдарының аразында — Ада-чурт дайынының ийиги чергезининг ордениниң чайнап чорууру — ооң маадырлыг чоруунга күрүнениң улуг үнелели.

Фронтунан чанып келгеш, ада-иезининг ижин уламчылап, СЭКП-нин XX съездизи аттыг совхозтуң малын хүлээнип алгаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге ажилдаан. Ол үениң дургузунда он ажы-төлдү: чеди кысты, үш оолду кижизидип өстүргеш, маадыр ие атка төлөтпиг болган. Бичежек дурт-сынныг-даа бол, дайынга дадыккан эрес-дидим, тура-соруктуг, амыдыралга ынак, баштаксымаар аажы-чаңыг ие херээженни кижизидип баар аргажок. Ооң өөнүң ээзи Хапылак Сарыглар башкының «адының бажы эрте хоя» берзе-даа, ол улуг өг-бүлөдө хөй ажы-төлдүң шыңгы кижизидикчизи, арга-сүмө берикчизи болбушаан, эргим ава, энерелдиг кырган-ава, мерген өгбө болуп арткан.

Колхоз-совхозтар дүжүп турар 90 чылдарның берге үелеринде Вера Чулдумовна бодунуң

арат ажил-агынын тургузуп, ону мурнакчыларның саныне киригеш, удуртукчу салым-чаяанын база көргүскен. 2002 чылда арат ажил-агынын малының баш саны бир муң ажып, көдээ ажил-агы кооперативи кылдыр эде тургустунган. Республиканың көдээ ажил-агынын хөгжүдеринге кириген үлүг-хуузу дээш В.Ч. Байлакка Чазактың шаңналдарын, оларның аразында Тыва Республиканың орденин тывыскан.

Ооң кайгамчык салым-чолун

хөй чонга таныштырар дээш Россиядан билдингир журналистер келгеш, ооң сүттүг шайын аартап ора, ол чеже-даа төрөөн тыва дылында медээлерни берзе, ооң-биле солун чугааны тып алыр турган. 80 харны арта баскан-даа бол, эзенгизин тепкеш, эзеринге чиик адак олурупкаш, салгын-хат-биле чергелештир айтты мунарын аалчылар магадап ханмаан.

1943 чылда немец-фашистерден хосташканы украин хоорай Ровно биле Деражно суурга В.Ч.Байлак 2004 чылда четкеш, хары черде бажын салган эки турачы эштерининг чевеглеринге төрөөн Тыва-ынчың довураан чашкан.

2010 чылда Москва хоорайда Кызыл шөлге Улуг Тиелелгениң 65 чыл оюн демдеглээн Улуг парадка фронтучу эш-өөрү-биле киришкеш, тыва эки турачы, Кызыл Армияның дайынчызы, Ада-чурттуң улуг дайынының чылдарында санитарка, маадыр ие Вера Чулдумовна Байлак Россияның хөй националдыг чонунга дараазында кыйгырыгны кылган:

«Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчизи, хөй ажы-төлдүг маадыр ие болгаш Силерге база

Россияның аныяк салгалынга чажырым болза, бир дем-биле чаалажып тургаш, чедип алган тайбыңны камгалаңар! Бистиң улуг Россия-ыстың күжү болгаш күчүзү — тайбыңның болгаш чектелишкенин магадылалдыр. Ак-көк дээривисти дайынчааның ыжы кажанда-даа хөмө дуй албазын. Эрткен чүс чылдың ыраккы дөртөн чылдарында Төрөөн чуртувусту камгалап, Улуг Тиелелгени чедип алганывыс дег, Төрөөн чуртуңарга ынак болуңар, ону камгалаарыңга кажанда-даа белен болуңар!»

Тыва Республиканың Баштыңы, Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Дээди Хуралы, Тыва Республиканың ИХА-зы Вера Чулдумовнаның уругларына, шупту төрөөннеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип, оларның улуг чидириин кады үлежип тур. Бичи-даа бол, эрес-дидим, туруш-сыныштыг, мерген угаанныг ие, кырган-ава, өгбө, дайынчы, малчын, төрөөн черининг езулуг патриоду Вера Чулдумовна Байлак дугайында чырык сактыышкын Тываның бүгү чурттакчы чонунуң чүректеринге артар.

Ш.В.Кара-оол, М.С.Козлов, Ш.С.Иргит, В.М. Бартына-Сады, А.П.Дамба-Хуурак, А.М.Монгал, А.А.Шойгу, С.Х.Монгуш, О.С.Достай, Е.В.Каратаева, Ш.Ч.Монгуш, С.Т.Кызыл-оол, О.Н.Косоротов, Р.В.Кажин-оол, В.В.Сат, В.О.Донгак, К.А.Бичелдей, Ю.О.Ооржак, О.Д.Натсак, У.С.Ондар, Т.Д.Монгуш, А.Ф.Лобанов, К.Т.Даваа, О.В.Кольчикова.

Тываның кайгамчык кызы — Ада-чурттуң улуг дайынының хоочуну, тыва эки турачы эскадронунун сөөлгү дайынчызы, «Ада-чурт дайыны» ордениниң эдилекчизи, маадыр ие

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

мөчээниң дугайында медээни ханы кажыыдалды хүлээп алдым. Вера Чулдумовна Байлактың бүгү амыдырал-чуртталгазы — Төрөөн чуртунга бараан боорунун, чогаадыкчы күш-ажылдың, кижилерге сагыш човангыр хамаарылгалыг, кичээнгеилг болурунун үлегер-чижээ-дир. Ооң дугайында чырык тураскаал бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөдө артар.

Россия Федерациязының Президентининг Сибирь Федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи В. А. Толоконский.

Тыва Республиканың шериг комиссариады

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр кады төрөөннеринге болгаш чоок кижилеринге саны кажыыдалды илередип тур.

Вера Чулдумовна эрес-дидим чоруктун, ышгаралдың, ат-алдарның база Ада-чурту камгалаарының, бодунуң патриотчу, хамааты хүлээлгезин күүседирининг талазы-иле үлегер-чижек бооп чораан. Ол аныяк алгалдың Төрөөн чуртунга сеткилинден ынак, ону камгалаарына бодун-даа өргүп олурунга, патриотчу кижизидилгезинге луг үлүг-хуузу кириген.

Ооң чырык омур-хевир кезээде бистиң иле артар. Сактып, кажыыдалды тур бис.

Тыва Республиканың шериг комиссары, полковник Ю.Марков.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш ртем яамызы база республиканың бүгү педагогиктиг хөй-ниитизи Ада-чурттуң Улуг айынының хоочуну, муңчу малчын, маадыр ие

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

лекке мөчээни-биле холбаштыр кады төрөөннеринге болгаш чоок кижилеринге саны кажыыдалды илередип тур.

Вера Байлак Тываның 206 эки турачыларыннан дириг арткан чаңгыс хоочун чораан. Ынчан 1941 чылдың июньда гитлержилер ССРЭ-ниң девискээринче халдал кирген соонда дораан Тыва Арат Республика Германияга дайынны албан-езузу-биле чарлаан. Ол 18 харлыг аныяк ие тургаш, бир харлыг оглун ада-иезининг азырал-хайгааралыг арттырып кааш, фронтуче чорупкан. Дайынны фашистеринг «шварцетод» — «кара өлүм» деп адап турганы тыва айттыг эскадрон-биле эрткен. Эскадрон 8-ки гвардейжи айттыг дивизияның 31-ги Кубань-Кара-Далай гвардейжи полугунче кирип турган болгаш ылаңгыя Украина дээш тулчуушкуннарда онза шылгараан.

Вера Чулдумовнаның бүгү амыдырал-чуртталгазы патриотчу чоруктун, шериг база күш-ажылчы шылгаралдың, Төрөөн чуртунга кызыгаар чок бараан болурунун үлегер-чижээ бооп келген. Бо үлегер-чижекке өзүп орат салгалды кижизидер уjurлуг бис. Ажылга ынак, ажылгыр, кежээ кижизидер амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир өг-бүлениң улуг арат ажил-агынын удуртуп келген.

Хоочун ийи удаа Москваның Кызыл шөлге болган Тиелелге парадына киришкен. Күрүнениң бирги удуртукчулары — Владимир Путин база Дмитрий Медведев-биле ужурашкан. Ол ышкаш бөдүүн кижилер-биле, ооң иштинде өөреникчилер-биле база ужуражып, оларга маадырлыг чылдар дугайында солун, төөгүлүг чугааларны чугаалап берип, патриотчу кижизидилгеге улуг үлүүн кириген.

Ол он ажы-төлдү өстүрүп кижизиткеш, эртем-билигге чедирген үлегерлиг ава кылдыр кезээ мөңгөдө бистеринг угаан-бодалывыска тураскаал бооп артар.

Тыва Республиканың Кадик камгалал яамызы Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, Тыва Арат Республиканың фашистер-биле дайылдажыры-биле чоруткан тыва эки турачыларның сөөлгү дайынчызы

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур. Делегейде, Россияда, Тывада өске бүгү кижилер дег Вера Байлак кижизидилгениң төөгүзүндө эңне ханныг,

хөй кижизидилгениң дайынның киржикчизи болуп, ол чылдарының аар-берге ажы-шүжүүн, маадырлыг чоруун, Төрөөн чуртка ханы ынакшыл дугайында чурттал эрткен бүгү амыдыралында бодап, тураскаал кылдыр сактып чораан. Ооң салым-чолу бодунуң дайын чылдарының үе-чергелерининг салым-чолу ышкаш, кижизидилгеге бөм-бүрзекке тайбыңны үнелеп билирин, бодунуң чурту дээш харысалгалыг болурун, кижизидилгеге амы-тынының үнелин бодап билирин база кижилерге камныг хамаарылгалыг болурун оттуруп турар.

Вера Чулдумовна Байлак кайгамчык ажил-ишчи болуп, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажил-агынын углап-баштап, топтуг, кижизиг, бөдүүн бооп, уйнуктарыңче сагыш салып, чагы-сүмезин берип, деткимчезин көргүзүп чораан. Вера Чулдумовнаны эки билер кижилерге ол кезээ мөңгөдө мерген угаанныг, бодун туттунуп билер, бүдүн эпоханың — Россияның, Тываның төөгүзүңүң киржикчизи, херечизи кижизидилгеге бооп артар.

Вера Чулдумовна Байлак-биле байырлажып тура, Тыва Республиканың Кадик камгалал яамызы ооң кады төрөөннеринге, чоок кижилеринге, уругларына, уйнуктарына ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызы

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

кады төрөөннеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип, олар-биле улуг чидиригнин ажы-шүжүүн үлежип тур.

Вера Чулдумовна 1943 чылда ажилчин бооп күш-ажылчы намдарын эгелээш, Чөөн-Хемчик кожунун СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозка малчыннап чораан.

1943 чылдың декабрдан эгелеп Кызыл Армияның Бирги Украина фронтунуң дөрткү айттыг эскадронуң составы-биле Украинаның хоорай, суурларын фашист эжелекчилерден хостаарына киришкен.

Төрөөн черинге элп келгеш, мал ажилына ажилдаарын ол уламчылаан. Төрөөн кожунунга күш-ажылчы ажил-чорудулгазының үезинде — куш, хаван, хой фермаларының бригадири бооп ажилдап тургаш, республиканың көдээ ажил-агынын хөгжү-

деринге улуг үлүүн кириген.

Вера Чулдумовна Байлак муңчу малчын чораан. Ооң ажылгыр, эрес-кежээзи база организакчы салым-чаяаны Чөөн-Хемчик кожунун эңне быжыг, турум ажил-агыларынның бирээзи — «Хараган» көдээ ажил-агы бүдүрүлгө кооперативин тургузарына үндөзүн болган. Ажил-агының хойларында аңгыда, инектерни, айттарны өстүрүп турган.

Он ажы-төлдү өстүрүп кижизиткеш, маадыр ие бедик атка төлөтпиг болган. Тыва Республиканың көдээ ажил-агынын алдарлыг ажилдакчызы, күрүнө шаңналдарының эдилекчизи болгаш кезээде өзүп орат салгалга үлегер-чижек бооп чораан.

Вера Чулдумовна Байлактың чырык омур-хевир кезээ мөңгөдө тураскаал бооп артар.

Бүгү-россияның дайын база күш-ажыл, чепсектиг күштер база эрге-хоойлу органдарының хоочуннарының (пенсионерлерининг) хөй-ниити организациязының Тывада девискээр салбыры база хоорайның хоочуннар чөвүлели

Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ

89 харлыында мөчээни-биле холбаштыр кады төрөөннеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Ол Ада-чурттуң Улуг дайынының фронттарына эрес-дидим дайылдажып чораанындан хөй санныг күрүнө шаңналдарлыг, чаңгыс эвес катап Москвага Тиелелге парадына кирип, өзүп орат салгалдың патриотчу кижизидилгезинге идепкейлиг кирип келген.

Вера Чулдумовна топтуг, кижизии, ажылгыр-кежээзи, күш-ажылга ынаа, патриотчу чоруу-биле чырык үлегерин көргүзүп, Төрөөн чуртунуң төлөтпиг кызы база аныяктарның мерген угаанныг дагдыныкчызы чораан.

Бо кайгамчык аваның дугайында чырык тураскаал, сактыышкыннар бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөдө артар.

Бүгү республика-биле улуг чидиригнин ажы-шүжүүн үлежип, силер-биле кады кажыыдалды тур бис.

Хоочуннар чөвүлелиниң президиумунун даргазы С.К.Долгар.

Тыва чоннуң ыдыы, сүзүү болган эки турачыларны

Ада-чурт дайынның ордениниң бирги, ийги черге-биле, Тыва Арат Республиканың ордени болгаш хей-хей медалдарның эдилекчизи, Тываның алдарлыг малчыны, он ажы-төлдүн эргим авазы, эки турачы Вера Чулдумовна Байлактың чырык тураскаалына мөгейи кылдыр «Шын» солун сактышкын арнын парлап үндүрүп тур.

Ооржак (Вера) Байлак эрте өгленип алган. Өөнүң ээзи Халылак Сарыгларны куда соонда Москваның Чөөн чүк улунуң коммунисттик университетинче өөредип чоруткан. Баштайгы дун огу Кош-оол бир хар четпээнде, аныяк ава Вера Байлак фронт чоруур дугайында билдиришкени кириген: «Үш эжишки кожкомга чеде бергеш, немец-фашистерни чылча шавары-биле фронтке чорударын дилээн бижикти берип каан бис. Хей-ле айтырыглар салгаш, биливисти, кылып

диригге:

— Дуу ол чочагайны көрүп тур силер бе? — деп айтырып тур диген. Боо-даа «тог!» дээн — чочагай тоо-быдарадыр чаштай берген.

— Силерниң дайынчыларыңар шупту мындыг эрес бе?

— Ийе, шупту. Даглар, ховуларлыг черниң ажы-төлү чажындан тура аът мунуп өөренирлер.

— Дужаалды дыңнаар! Тыва эки турачыларның эскадронун бүрүнү-биле полктун хүрээленинче кирип аар!

Бо болгаш өске-даа фронтчу сактышкындарында Вера Чулдумовнаның эрес, кашпагайындан аңгыда, аал-оранын сагынганы адын канчаар хумагалыг ажаап турганындан илдең көстүп кээр: «Бистер эң бир дугаарында аът-хөлүвүстү дыштандырып аарын бодаар чордувус. Аътты чөмгөрүп кагбаан шаанда сагыш орта эвес, аасче чөм ашпас. Бистер оларга дыка ынак турган бис».

Тулчушкуннар өйүндө кара доозун ышкаш бүргөп кээр,

В.Байлак — малчын.

билер чүүлүвүстү хынал, шылгаан соонда билдиришкенин-висти Чазакче дамчыткан чүве. Чайын чоруп болур, ажырбас дээн хары келген. Ынчан чоруурунга белеткел эгелзэн. Мени эгезинде бичи оолдуг кижик хоржок дээш «брактап» кааптар часкан. Авам, ачам кожкомга келгеш: «Уруу-вустун огулун бистер өстүрүп, карактаар бис, уруувусту фронтке чорудуп көрүңер» дээрге, ам-на чөлшээрпекен. Ада-иелеривис биске эң дээр дээн аъттарын бергеш, орук-суур эки чоруп, он-ча-менди чанып келзин дээш артыжап, ак сүдүн чажып, муңгарал, ыглажып тургаш-ла, чагыг-сөзүн бергеш, үдөп кааннар».

Тываның аъттыг шериг эскадронун дайынчыларының аразында 10 кыс урулдар бар турган. 1943 чылдың декабрь 8-те Смоленск облазының Снегиревка деп черге аъттыг шериглерниң 31-ги гвардейки полктун командири Попов чаа келген дайынчы күштүн көрүлдөзін эрттирген. Элээди оол сагындарар ысыгыр дайынчының мурнунга доктаагаш, адын айтырган. Капитан Кечил-оол тургаш: «Орустап билбес уруг-дур» — деп чугаалаарга, командири: «Шуптузун — кухняже! Кавалерисчи полк-тур бо, кыстар херекчок!» — деп дужаал берген. Полк командириниң чугаазын очулдуруп бээр-ле, Вера Байлак карак чивеш аразында аъттанып-каш, аъттың маңы-биле халдып бар чоруй, селемези-биле ыштың будуктарын хыдый шаап каап-каш, дедир маңадып ора, бир-ле чүве алгырган. Кечил-оол коман-

кайыын чедип келгени эскертин-мейн баар аъттыг шериг эскадронун дайынчыларындан немецтер ыяк коргар турган. «Черлик» дивизияның азиат шырайлыг дайынчыларлыг отрядын немецтер «шварце тод» деп (кара өлүм деп очулдуртунар) адаар турган. Аар-берге тулчушкуннар үезинде санитарка кыс Вера Байлак он ажыг дайынчыларны ок-боо, частышкыннар долган дайын шөлүндө үндүр чүктөп, амы-тынын алган. Хайгылыч Иван Кузнецовтун сактышкындарындан: «Бир катап мээң дайынчыларым немецтерниң тылынче кирер даалга күүседип чорупкан өйдө командьлал чери суурда быжыгланган фашистерниң танкылары, бронемашиналары чежел деп тодарадыр даалга берген. Дайзын-биле аравыста ажык, ак хар шыпкан чер бар. Хайгыыл чорудар дуржулгалыг дайынчы болза дээримге, капитан Кечил-оол Вераны сүмелзэн. Дурт-сыны бичи дайынчы кыс кашпагайы кончук үңгөп чорут-каш, дайзынның турлаанга чоок-шулап чеде бергеш, кайда, чүү турарын көрүп алган. Хенертен оон мурнунга ийи ызыр фашист солдат турупкаш, автоматтарын шыгаай берген. Оон бичи элээди уруг ышкаш көстүргө, улуг тураланып, серемчилелин чидириптер эпиг өйнү Вера Байлак манал алгаш, дайзыннарны чок кылгаш, амыр-менди ээп келген».

Дайын-чааны караа-биле көрүп эрткен эки турачының эрткен оруктарының дугайында сактышкындарында мындыг бодалдар бар: «Ровно биле Деражно

Хоочуннар-биле ужуражылга.

аразы дайынчы шавар халдаашкын үезинде аразы чоок, ыя бо-ла чыдар ышкаш болган. Бо кудумчуларга немецтерниң камгалалы дыка күштүг, кадыг-дошкун тулчушкунну шыдажып эрткен бис. Изиг-изиг тутчуп турдувус, каракулак чок, дорт, чоруп-ла турар, тоовайн, чүгле бурунгаарлап-ла орар сен. Мында, бо черге, мээң элзэн каш эштерим бажын салган, кээргенчилерин. Бо чер дээрге, өлүм шөлү турган чүве ийин. Коргунчуг-даа, берге-даа. Чүгле кижиниң бодундан хамааржыр. Бүгү хевин, бөрт, тон — шупту дыдыктаар болур, чүге-ле ийик, ок эт-кешке четпээн боор. Дайын-чаа коргунчуг-ла чүве чораан».

Бо хире кадыг-бергени эрткеш, Вера Чулдумовнаның сагыш-сеткили чымчак, өскелерге кичээнгейлиг, оожум-топтуг артканы кайгамчык. Тайбың амыдыралдың үнезин билип, кижинге шылгадып эрткен аныяк кыстың ие болур чаяалгазы база онзагай чолдуг — Вера Чулдумовна Байлак он ажы-төлдүн эргим авазы, маадыр ие.

Бо-ла эрткен он-он чылдарның дургузунда Вера Чулдумовна Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөлдүн партия райкомнарынга килдис эргелекчилеп, Хайыракан көдээ Советиниң даргазынга ажылдаан үелеринде чоннуң культуразын бедидер, ажы-төл кижизидилгези, өөредилгези дээш органиастыг ажылды чорудуп, чонну ажыктыг, бедик көдүрлүүшкүнүг ажылдарже хаара тудар ажылды төлөпти-биле күүседип шыдаан удуртукчу болуп арткан.

Бүгү назынында хей-ниити ажылындан, эң ылаңгыя шко-лачылар болгаш аныяктар-биле ужуражылгалардан чыда калбайн келген. Эки турачы хоочун кады фронтуга дайылдажып чораан эштериниң дугайында чылыг сактышкындарны арттырган. Эскадрон командири Түлүш Кечил-оолдун мерген угааннын, шериг мергежилниң бедиин, дайынчыларына ынаан, олар дээш сагыш човап чораанын Вера Байлак хүндүкел-биле чугаалап чораан.

Чон-биле ужуражылгалар, республиканың дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннар органи-зацияларының ажылының, Ти-лелге хүнүгө тураскааткан бай-ырлыг хемчеглерниң идепкей-

лиг киржикчизи. Хурал-суглаага дөспөс, эрес чаңгы фронтчу ара-галаар чоруктун, эң ылаңгыя хер-рээженнер ортузунга нептерээнин буруу шаап, ажы-төл кижизидил-гезинге корум-чурум үрээр чорук-тар багай салдар чедирип турарын айтып, сагыжы аарып чораанын чаңгыс чер-чурттуглары утпас.

Ажыл-ижи, даанган хүлээлге-зи чеже-даа чайжок болза, хей уругларлыг ие кижик болгаш, Вера Чулдумовна мал ажылындан сал-дынмайн чораан. Хүндүлүг дыш-танылгаче үнгөш, ажы-төлүн, төрелдерин эвилелдеп алгаш, арат ажыл-агыйын тургузуп алганын билер бис. Баштай 500-600, оон муң арай-ла четпес, эвээш-ле чыл

бедии-биле үнөлөп көргөш, «Ажылдың Кызыл тук» ордени-ле шаңнааш, «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүнд атты тывыскан. Кодан сы өшкү-хоюнун ээзи, сүт-саан элбек артыкшылын чонунга чораан буяныг эне аътта оорлай бээр-ге, кулун, бе са алгаш, дуоюн тургузуп, мал ба катап өстүрүп, улап чоруй ба шынап-ла, ундаравазы, чаныш ныш чок туруштуу каракка кө кээр.

Фронтчу угбавыс эки тур эштеринден чааскаан арт муңгараан чери бар: «Назы-рым-даа улгаткан, сезен бе ажыр база бердим. Бо хей

Дайын-чааның киржикчизи-биле.

эрткенде, муң хойлуг малчыннар-ның одуруунче кирген. Тыва кижиниң ханында сиңген угаан до-нунуң быжыг билии — мал турда, ажы-төл тодуг-догаа, каас-коя чоруур деп бүзүрелди тыва чо-нунга херек кырында шынзыдып чораан угбавыс база Вера Чул-думовна ол болгай. 2004 чылда Украина чедип, дайынчы оруу-биле эрткен эки турачы шыырак уксаалыг казыраже үр-ле көрүп, «чер аразы ырак эвес турган болза, садып аппарып алза» деп чугааланып турган дээр-ге, чаптан-чыг-даа, кээргенчиг-даа. Ажыл-амыдырал дээш ол хире кызымак, тура-соруктуг угбайның республи-каның экономиказын быжыглаа-рынга кириген үлүг-хуузуң күрүне

дарның дургузунда дайын-чаа даа, өлүм-чидимни-даа, аш-чу даа көрдүм, кылбаан ажылым-чок деп хөөрем чокка чугаа болур мен. Эрес-дидим, омак-лүг, ажил-ишчи эки турачы дай-чы эш-өөрүм өске оранче шупт чоруй барганынга кончук хо-дап, качыгдал чор мен. Чааск артарга сагыш-сеткилге кон-берге-дир, хей бодаалдар сагы-кирер». (2009 чыл, май 9).

Россияның төп телеканалы журналисти Сергей Брилев 20 чылдың октябрьда «Ада-чурт Улуг дайынының эскет чок арт киржикчилери» (союзники) номунун дугайында «Взгляд» лунуң корреспондентизи-би чугаалажып тура, Тыва дугайы

Сөөлгү дайынчызынга мөгейиг

мынчаар чугаалаан: — Моол-биле кызыгаарлашкан черде кожуунда чайлагга Вера Байлак-биле ужурашкан мен. Ол 75 харлыг. Тываның улустун революсчу шеринин дайынчызы, эрткен болушкуннарның чаңгыс дириг арткан

стер-биле дайынче ийи полк чедер хире санныг шерин чоруткан. Тыва Арат Республиканың күрүне тугун киискиткен дайынчылар Ровно хоорайны эжелекчилерден хостаан.

Вера Байлак дээрге тус бо-

чоруур».

Журналист кээп турганын, ат-сураглыг фронтчунуң аалына киргенин «Тыва» телеканал көргүскен болгай. Үстүнде адаан номда ол ужуражылганы чугаалап турарын номчукчу сактып, билип

(«Шын»), Дина Оюн (ТываОн-лайн), Аяна Лама, Мерген Ондар, Назым Доржу (КТРК «Тыва» — мэдээлер), фото-коррлар Владимир Савиных («Тувинская правда»), Ай-кыс Маспык-оол («Шын») бо каш чылдарның дургузунда улуг сонургал, хүндүткел-биле чырыдып, чонга буянныг ие, эне, бөдүүн тыва херээжен Вера Чулдумовнаның чараш, күштүг овурун чедирип шыдаан деп бодаар мен.

В.Ч.Байлак — Москва-ның Кызыл шөлге болуп эрткен Улуг Тиелелгениң парад-ның ийи дакпыр киржикчизи, Улуг Россияның удурткучулары В.Путинниң, Д.Медведевтин байырлыг хүлээп алышканынга киржир аас-кежиктиг болган эки турачы-дыр. Тиелелгениң 60 чылынга тураскааткан Парадка киржи чорааш келгеш, журналист Таан-оол Хертек-биле чугаа-зында Москвага баргаш кайгамчык ямбылыг хүндүлөткенин, найысылалдың төөгүлүг черлерин көргенин, сес-домаа чечен турган болза Тиелелге парадның чараш, күчү-сүрлүүн дамчыдып бээр ийик мен дээн. А кол-ла чүве, кижилер төөгүзүндө көрүп көрбээн өлүм-чидимниг улуг дайынга Тиелелгени чуртунга, чонунга чаалап берген дайынчыларга чараш тураскаалдарны кылып каанын бүрүнү-биле чүүлдүгүнү, сеткили

ханганын чугаалаан.

Вера Чулдумовна амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ажалдан салдынмаан, эң-не кол чүүл — ажыл деп бодады: «Бо хүнде бүгү чүве эки ышкаш. Сайзырал бар. Чүгүле кижилерниң иштиги делегейи арай ядаргай. Аныяктарга дээди эртемче, ажылче орук ажык, ынчалза-даа чүткүл чок. Шаанда эртем чок-даа кижилерниң угааны өөренип чораан кижилер ышкаш, сонургалы улуг, бурунгаар чүткүлдүг турган. Школада өөреникчилер-даа, аныяктар-даа үени хос, халас эрттирип, олутпай апарганы хомуданчыг...».

Тыва эки турачы, Кызыл Шеригниң дайынчызы, Ада-чурттуң Улуг дайынының санитарказы, маадыр ие Вера Чулдумовна Байлактын 2010 чылдың май 8-те чугаазының төңчүзүндө чүгүле дөрт сөстүг чаңгыс домак бар: «Амыр-тайбың болунар, эргим кижилер!» Кижилерге ынакшылы, тайбың ишке маадырлыг чоруу, ажы-төлүнүң ынак авазы, Тываның ховар кыстарының бирээзи Вера Байлак аравыста чок-даа болза, ооң чагыс-сөзү чонун, черин камгалап артат: «Амыр-тайбың болунар, эргим кижилер!».

Галина Маспык-оол
белеткээн.

Чуруктарны солунунң архивинден алган.

Уйнуктары-биле.

еречизи-дир. Ол үеде Тыва ха-аарышпас тускай күрүне тургаш, 941 чылдың июнь 22-де Германияга удур дайынны чарлаан. ичин республика немец-фаши-

луушкуннарның канчаар болганын сактып, кадагалап арткан эки турачы-дыр. Ол ам-даа өскөнтөрзэн ховуларында адын мунуп, малын малдап, ам-даа чурттап

каар боор. Вера Чулдумовна ынчан айткангаш халдып чоруп-канын база сактыр боор силер. Ооң-биле кады республиканың журналистери Таан-оол Хертек

Тыва эки турачы

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

харлыында мөчээни-биле холбаштыр төрелдеринге болгаш чоок кижилерин ханы кажыыдалды Мөңгүн-Тайга кожуун Төлээлекчилер хуралы болгаш кожуун администрациязы илгерилеп тур.

Тыва эки турачы, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, маадыр ие, күш-ылдың хоочуну

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдери болгаш чоок кижилери-биле чидиргениң кажыыдалын Тыва Республиканың Күш-ыл болгаш социал политика яамызының илгери-үлөжип тур.

Вера Чулдумовна Байлак бүгү узун на-тында бурунгаар чүткүлдүг, сагыш чочал кижилер чораан. Ол биске маадыр-чоруктуң болгаш ажыл-ишчи сорукутун гери болуп артат.

Тыва эки турачы, Кызыл армияның да-чызы, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, маадыр ие, коммунист

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

ирип алганы-биле холбаштыр Тыва-хөй национал чону-биле кады РФ КП а рескому кажыыдап тур.

Төрелдеринге болгаш чоок кижилерин-ажыыдалды илередип, шупту кижилер-е кады аар чидиргениң кажыыдалын ки-п тур бис. Тоолчургу салым-чол-кижиниң дугайында тураскаал бистиң ктеривиске кажан кезээде артат.

Н.И.Белков, Г.Ч.Ширшин, А.К.Кан-ай, М.К.Анай-оол, М.Ш.Самбала, С.С.Григорьев.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер илгери, Чөөн-Хемчик кожуунуң чагырга-Ада-чурттуң Улуг дайынының киржик-Тывага херээженнер шимчээшкенин-үндөзилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, ыр ие

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

к өртемчейден чарлып чорутканы-биле-бүлөзине, ажы-төлүнге, чоок кижилер ханы кажыыдалды илгерилеп тур. Вера Чулдумовна тайбың үеде күш-чы базамын СЭКП-ниң XXII съездин-гыт совхозтуң ажылчыны бооп эге-Ада-чурттуң кырынга айыыл дигрелип-н кадыг-берге үеде ол кады төрзэн-и Александр Чулдумович Даңзы-Бе-н үлегерин эдирип, дайынче чоруур-күзелин илередип, өргүүделди өске

эш-өөрү кыстар дег бижзэн аныяк кыстар-ның бирээзи.

1943 чылдың декабрьда Кызыл Армия-ның Бирги Украин фронтунуң дөрткү аъттыг шериг эскадронуң составында тыва эки турачы эш-өөрү-биле бир дөмөй чаала-жып тургаш, Украинаның дыка хөй хоорай, суурларын хосташкан.

Вера Чулдумовна Байлак дайындан ээп келгеш, тайбың үеде төрзэн чери Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыраканга, СЭКП-ниң XXII съездин аттыг совхозтуң куш, хаван фермаларында удурткучулап, хойжу брига-дазынга мал эмчизи, бригадир бооп ажыл-дап чораан. Күш-ажылга бурунгаар чүткүл-дүг маадыр ие он уругну чырык черге бо-дараткаш, өстүрүп кижизиткен.

Вера Чулдумовна Байлак Чөөн-Хемчик кожуунуң «муңчу малчынарының» бирээ-зи, ол көдээ ажыл-агыйның «Хараган» бүдүрүлгө кооперативиниң удурткучу, үндөзилекчизи. Хөй, шээр малдан аңгыда, кооперативте бода болгаш чылгы малды өстүрүп турар.

«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы», хөй-хөй күрүне шаңналдарының эдилекчи-зи Вера Чулдумовна аныяктарга үлегерин көргүзүп чораан.

Маадыр иениң чырык овуру-хевири бистиң чүректеривиске кезээ мөңгөде артат.

**Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээ-
лекчилер хуралы, Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң чагыргазы, аппарата.**

Ада-чурттуң Улуг дайынының кир-жикчизи, эки турачы, маадыр ие, күш-ажылдың хоочуну чораан

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

чырык өртемчейден чарлып чорутканы-биле ооң чоок кижилеринге Өвүр кожуун чагыргазының мурнундан ханы кажыыдалды илеретпишаан, ажыг-шүжүгүнү дөңгө үлөш-тивис.

Тываның Россия Федерациязының Фе-дерация Чөвүлелинде төлээзи, билдингир тележурналист Алексей Пимановтан Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

мөчээни-биле холбаштыр ооң чоок кижилеринге, республиканың бүгү чурттакчыла-рынга, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга кажыыдалын илереткен, деткимчениң сөстөрүн бижзэн телеграмма келген.

«В.Ч.Байлактын мөчээни-биле ханы ка-жыыдашканын хүлээп ап көрүңер. Бис төлөптүг, эки мөзүлүг, буянныг база эрес-дидим, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочу-

ну, «Ада-чурт дайыны» орденниң эдилекчи-зи, маадыр иени чидирдивис. Вера Чулдумовна Байлактын бүгү амыдырал-чуртталгазы Төрзэн чуртунга маадырлыгы-биле бараан боорунуң, чогаадыкчы күш-ажылдың, дол-гандыр кижилерге эки, кичээнгейлиг ха-маарылгалыг болурунуң үлегер-чижээ-дир. Силерге таварышкан чидиргениң ажыг-шү-жүүн үлөжип тур мен. Чылыг, чырык сак-тышкыннар ону эки билер, аңаа ынак, хүн-дүлөп чораан кижилер бүрүзүнүң чүректеринге кезээ мөңгөде артат» — деп телеграммада бижип турар.

Кызылдың болгаш Тываның епископу
Феофан

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

мөчээни-биле, биске таварышкан улуг чиди-риг-биле ооң кады төрзэннеринге, чоок кижилеринге база республиканың бүгү чурт-такчыларына ханы кажыыдалын илереткен:

— Бистерниң шуптувуска Вера Чулдумовна карак кызыл күш-ажылы, бодунуң туруштуг чоруу-биле үлегер-чижек бооп чораан. Бодунуң аныяк чылдарында өске-лерни фашист айыылдан чайладып, хостаар дээш бодунуң амы-тынын безин утупкан турган. Ооң бо эки херээ Христостун чугаа-лаан сөстери-биле аяннажып турар: «Бир эвес кым-бир кижилер бодунуң сүлдө-сүзүүн, сагыш-сеткилин бодунуң эш-өөрү дээш салыр болза, езулуг ынакшыл оон ыңай чок болур» (Ин. 15:13) Бурган Вера Чулдумовнаны узун назын-биле шаңнаан — ол 89 харга чедир чурттаан, ынчалза-даа июль 12-де ооң черге оруу төнгөн. Ооң мөчээни-биле кады бүдүн эпоха — үе-шаг доозулган. Хоочунуң чырык ады келир салгалдарга эрес-дидим чоруктуң база Төрзэн чуртун-га ынак болурунуң өөредиглиг чүүлү бооп бараан болур ужурулуг.

Тываның буддистериниң өмүнээзинден дайын хоочунуң кады төрзэннеринге база чоок кижилеринге республиканың Кам-бы-ламазы Тензин Цультим база ханы ка-жыыдалын илереткен. Дүүн, июль 15-те, кол хүрээге Вера Чулдумовнага хамаарыш-тыр тускай езулалдарны эрттирген.

Тыва Республиканың Херээженнер зви-лели

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

уругларына, кады төрзэннеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип, оларның-биле аар чидиргениң ажыг-шү-жүүн үлөжип тур.

Эрес-дидим, мерген угаанныг аваның, маадыр иениң, он ажы-төлдү өстүрүп ки-жизиткен кырган-аваның, Чөөн-Хемчик

кожуунга херээженнер шимчээшкениниң идепкейлиг киржикчизиниң, езулуг патриот-туң дугайында тураскаал Тываның бүгү херээжен чонунуң чүректеринге кадагалат-тынып артат болгаш ооң чырык ады өзүп орат салгал — уруг-дарыгы, уйнуктарны төлөптүг кижизидеринге үлегер болур.

Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы журналисти хөй-ниитиниң база харылзаа адырының ажыл-дакчыларының өмүнээзинден Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну, Тываның төлөптүг кызы

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

кады төрзэннеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Салгалдарның угаан-бодалынга, сагыш-сеткилинге Вера Чулдумовна Байлак амы-дыралга быжыг туруштуг, тура-соруктуг, сүлдө-сүзүү бедик, ажылгыр-кежээ база биче сеткилдиг, топтуг, бүдүштүг болурунуң үлегер-чижээ бооп артат.

Фронтучу

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

төрелдеринге болгаш чоок кижилерин-ге ханы кажыыдалды илереткен телеграм-ма Ровно хоорайның мэри Владимир Хом-кодан Тываның Чазанга келген. «Украин черге немец-фашист эжелекчилер-биле дайылдажып чораан Ада-чурттуң Улуг да-йынының хоочуну Вера Байлактын мөчээни-биле кажыыдап тур бис — деп Ровно хоорайның мэриниң телеграммасында бижзэн. — Украинаның хоорай, суурларын кам-галап каан эки турачыларның шуптузунуң маадырлыг чоруун утпас бис».

Бо чылдың май 9-та Ровно хоорай-биле телекөвүрүг үезинде Владимир Хом-ко-биле Вера Чулдумовна таныжып алган. Кызыл биле Ровно хоорайларның аразын-да акы-дуңма харылзааларны долзуу-биле катап тургузарының дугайында дээш, оон-даа өске чугула дугуржугаларны Вера Чулдумовнаның киржилгези-биле чедип алган.

Ат-алдарлыг фронтучу, эки турачы болгаш патриот

**Вера Чулдумовна
БАЙЛАКТЫҢ**

мөчээни-биле холбаштыр төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң ажыг-шүжүүн үлөжип, ханы кажыыдалды хоочуннарның «Боевое братство» Бүгү-россия хөй-ниити организацияның Тываның республика сал-быры илередип тур.

Ооң чырык овуру-хевири Тываның чурт-такчыларының чүректеринге кажан кезээде артат.

ТЫВА ЭСКАДРОННУҢ СӨӨЛГҮ ДАЙЫНЧЫЗЫН ҮДЭЭ

Ада-чурттуң Улуг дайынына немец-фашизм-биле дайылдажып, бөгүнгү тайбың чуртталганы камгалашкан тыва эки турачыларның аъттыг эскадронунун сөөлгү дайынчызы Вера Чулдумовна Байлакты сөөлгү орукче үдээринин езулалы Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге эрткен. Эрес-маадырлыг дайынчы, эрес-кежээ ажил-ишчи өгбези-биле байырлажып алыр дээш дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, Тываның найысылалы Кызыл хоорайның чурттакчылары, кожууннардан келген чон, күш-ажылчы коллективтеринин болгаш хөй-ниити организацияларның төлээлери чедип келген.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол маадыр иениң уругларына, чоок төрелдеринге, чонунга бодунун болгаш республиканың удуртулгазының мурнундан ханы кажыыдалды илереткеш: «Бистиң эрес-маадырлыг эневис ам-даа үр чурттаарын күзеп чораан мен — деп чугаалаан. — Дайын-чааның бергелерин деңге эртип, өлүм-чидимни кады

көрүп чораан дайынчы эш-өөрүм чокта меңээ чурттаары берге-дир, ынчалза-даа оларның дугайында тураскаалды кадагалап, оларның маадырлыг чоруунун дугайында сактышкынны аныяк салгалдарга дамчыдып берип чурттаар уjurлуг мен деп чугаалаар кижии».

Вера Чулдумовна-биле кады Украинага чедип, тыва эки тура-

чыларның дайынчы оруктары-биле чораанын, немец-фашизмни тиилээнинге тыва чонун, Тыва Арат Республиканың кириген улуг үлүүн көргүскен Москвага ажыттыг Тиилелгениң делгелгезинин ажылынга улуг өгбези-биле кады киришкенин Шолбан Кара-оол сактып чугаалаан.

Эки турачы тыва аъттыг эскадронунун сөөлгү дайынчызы Вера Байлакты шериг езу-биле сөөлгү орукче аъткарган — кызыгаар шеринин хүндүлел караулу ону орукшудар черинге чедир Тываның Чазааның үрер хөгжүм оркестринин күүсеткени чарлышкынның аялгазының адаа-биле үдээн.

Эрес-маадырлыг дайынчыга, эрес-кежээ, ажил-ишчи иеге оон сөөлгү оруун дургаар чон аңаа мөгейип, хомудалын, чоргааралын илередип турган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кажыыдалын илередип тур.

Кажыыдалдың дайынчы езулалы.

Вера Байлактың төрелдери, эш-өөрү.

ФРОНТУЧУ ДУГАЙЫНДА САКТЫШКЫН

Виктор Сергеевич Чигжит, Национал музейниң директору:

— Национал музейниң коллективи фронтучу өгбевис Вера Чулдумовна-биле сырый харылзаалыг ажилдап чораан бис. 2010 чылда Москвага Тиилелгениң 65 чыл оюнга таварыштыр «Полонная гора» деп музейниң ажыдышкынынга Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол биле фронтучу өгбевис кожааны кескеннер. Дайын киржикчилеринин музей залынга болган делгелгеге В.Байлактың чуруктарын болгаш эдилеп чораан эдилелдерин делгээн. Оон кылып чораан ажил-херээ, эрес-дидим чоруунун сактышкыннары төөгүге арттар, ол келир үеде салгалдарымыска эки үлегер-чижек-тир деп бодаар мен. Москвага дайын киржикчилеринин музей залынга эки турачыларның маадырлыг чуруктарына сактышкынны чугаалашканы уттундурбас болуп арткан. Бо хүннерде тыва чон фронтучу өгбевистен кезээ мөңгези-биле чарлып турарына кажыыдалды үлештивис.

Александра Салчак, Тываның культуразының хоочуну:

— Вера Чулдумовна Байлак — бистиң тыва чонунун чоргааралы, эрес-дидим кызы. Аныяк назынында Ада-чурттуң Улуг дайынына эрес-дидим маадырлыгы-биле киришкеш, чуртунче эеп чанып келген. Тывага келгеш, мал-маган азырал, өстүрүп чораан. Улуг-даа назылыг болза, мал ажылындан чарылбаан, аныяктарга үлегерлиг, тура-соруктуг хоочундур. Ынчангаш аныяктарга чагым: улуг назылыг фронтучу өгбевис дег

болуңар, ажил-ижин уламчылап, ажилгыр-кежээ, дузааргак чоруңар. Фронтучу өгбевистин кезээде бистиң-биле чарлып чорутканы хомуданчыг-дыр.

Кежик Очуржап:

— Удавас шериг херээн эрттирип чоруур мен, аңаа баргаш, камгалакчы кижиниң даалгазын өөренип алыр сорулганы салдым. Ынчангаш фронтучу кырган-авамыс дег, Төрээн чуртумну болгаш чонумну камгалаарына кезээде белен мен. Узун назылыг, эки турачы өгбевистин үлегерин, ажил-ижин уламчылаалыңар деп оолдар, уругларны кыйгырдым.

Аяа Хорлу, студент:

— Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Вера Чулдумовна — 90 хар чоокшулаан-даа болза, Чадаана хоорайның чоогунда кыштаанга мал-маган өстүрүп, кадарып чораан ажилгыр-кежээ, тура-соруктуг өгбевис. Биске эки үлегерин арттырып каан, Тывадан чоруткан 206 эки турачылардан арткан кара чаңгыс фронтучу бо. Улуг дайын-чааже хып дээн 18 харлыг үезинде бир харлыг оглун авазына каапкаш, Төрээн чуртун, чонун камгалаар дээш эш-өөрү-биле аъттаныпкан. Фронтучу өгбевистин ажил-агынын, күзелдерин уламчылаар уjurлуг бис, оон алдар-ады, эрес-дидим маадырлыг чоруу кажанда-даа уттундурбас болуп арттар.

Анисья ТЮЛЮШ.

ЧҮРЭЭВИСКЕ АРТЫП КАЛЫР

Эң-не сөөлгү эки турачы Эневис ам «аъттаныпты». Эргим чону, төрөөн чери Ээнзиргей ышкаш болду.

Кажыыдалдың шактарында Карак чажы кеппестеди. Хараадалдың халак-хилээ Хамык чонну хаара тутту.

Чүлдүм уруу Вера Байлак Чүрээвиске артып калыр. Ажил-ижин, чуртталгазын Амгы салгал уламчылаал.

Ада-чурттуң дайынына Аъттыг тулчуп чораан боду Талантылыын, ажилгырын Тайбың ишке бадыткады.

Малчыннаары берге-даа Маадыр ие база болду. Уруглары, уйнуктары Улам өзүп, изин басты.

Алдар-аттыг эневисти Аравыска чоктатпаалы. Чүлдүм уруу Вера Байлак Чүрээвиске артып калы Чооду КАРА

Журналистиң орук демдеглели

КААС ТОЖУ. АЛАҢ-ТОСТУГ АЗАС.

шкы адынга төлөптиг Тожуну көрбээн кижилер Тываны бээ. Мындыг чугаа анаа-ла ып келбээн, шынап-ла, Тываның араш булуңнарының бирээзи ожу. Аңаа чоргаарланып, ырактан келген аалчыларын республиканың удуртулгасындан эгелээш, үн чурттакчы чонунга чедир же чалап чачыккан. Оларның ыларын бедик деңгелге уткуп, р таласы-биле арга-дуржулгасы а-ла бедээн дээрзин чоокта чаа чедип чорааш, эскердим.

оора-Хемде уругларның уран школазының башкылары чоок-аа эрткен ыры конкурсузунуң кикчилери композиторларын мдан дүжүп кээри билек ак харлыг, аякта изиг сүттүг шайлыг ду. Чээрби ажыг композиторы, культура ажылдакчыларын, алистерни школазынга хүлээп ап, үледилер. Хүндүлүг аалчылары-хонар-дүжер шуглак-дөжөөндөн эш, шуптузун кичээнге аяп, деткимчезин көргүстүлөр. конкурсузунуң байырлыг ажыкынынга уран талантызы-биле р туттулар. Кожуунунуң адын ышкыш ажылынга сеткилинден инген башкылар төлөптиг-биле чорууру өөрүнчүг.

«Валентина Опаловна ажылы дээнде дыка-ла кызымак. Культура ажылдакчылары мындыг боорга, кады ажылдаарга-даа, чик» — деп, хоочун культура ажылдакчылары коллеганың ажылын орукка чоруп ора-ла, үнелеп чугаалажып чораанын дыңнадым. Шынап-ла, хамык ажыл доостурга безин кожуун чагырганың төлээзи Светлана Васильевна Тамдын-оол биле Валентина Опаловна Ооржак ийи Азас хөлге аалчыларын чедирип, дыштандырып, ында уруглар лагеринге концертти-даа органиасташтылар. Хей ажы-төлдүг, уйнуттарлыг-даа бол, коллегаларын хүндүлөп, оларны түрөтпес дээш ырак Азас чедер оруун баштап, үдөп, буянын көргүстүлөр. Кожуунуң бирги удуртукчуларының таласындан кичээнге ындыг турган болза көрөм, оларның ат-алдарында-даа эки болгай. «Чон аразынче кирип көрүңер!» — деп кыйгырыксаам келир-дир. Аал-кода-нынга хей улус чыгып турда аалдың ээзи үнмөс деп чүве турбас ужурулуг. Чыл түңнели-биле кожууннарның удуртулганың кичээнге хамык-чарлыг чүүлден бижири херек апарган-дыр деп бодап ор мен.

Мөөрейниң киржикчилери эгезинде стадионга ыры багай дыңна-

көргүзүгнү ойнадылар. Владимир Серен чурукчу эки Олег Суван-оол-биле бичии уруглар ырыларының попуризин бараалгатты. Талантылыг кижилер черле бүгү таласы-биле дески салым-чаянныг болур дээрзин Олег Николаевич бо удаада база катап бадыткады. Ыраажылар Долаана Начыл-оол биле Алдынай Хиңгетти канчап магадаас боор. Бин-Хемден Мурат Ондар, үе-шак эвээш-даа бол, мастер-классты органиастап, уруглар-биле кады ырлашты-даа. Мындыг солун ужуражылганы уруглар үр-ле сактып арттары чугаажок.

Бода соккан-биле дөмей...

Азаста «Тоштуг» дыштанылга баазасы ажылдап турар. Дыштаныкчылар кээп эгелей берген болду. Дыштаныкчыларга бүгү таарымчалыг байдалды Алефтина Байдосовна биле Оттук-оол Идамович Ондарларның өг-бүлөзи тургускан. Оларның дыштанылга баазасын сонугурап, өрээлдерни эргий кезип көрдүс. Шөлээп алгаш, маңаа кээп дыштаныр күзел ол дораан төрүттүндү.

Азастың ортулуктарыңче экскурсиялап, хемжилерни амыратпайн турдус. Шынап-ла, кайгамчык чараш болгаш төңчү чок далай сагындырар улуг хөл-дүр ийин! Каш-даа катап келген болзуңа, дөмей-ле магадап ханмас сен. Хүндөдир хөлге эштип-эштип, сылдыстыг дээр адаанга одагаланып, балык быжырып чип, ырлажып ораарга, аянныын. Балыкчы аныяк кыс Ивета дугайында чанарда орук дургаар магадап чугаалажып келдивис. Ооң ачызында шупту аар артынчактыг чанган улус бо. Мен өңүктөрүмнүң берген улуг шортанын бажыңга чанып келгеш, хамык улузума адааргаттым. Ооң соонда ону ажаап-айлааш, «бода соккан-биле дөмей көрөм» дижип амырап, тайга-таңды хөлүнүң берген сартын үлөжип четтирдивис. Каш хонук дургузунда чугаавыс-ла улуг шортан дугайында дивес силер бе, төөгүлүг болушкун кылдыр арттары ол ыйнаан.

База катап

ужурашкыже...

Тожу черниң эртинези Азас хөл карактарында чуруттунуп арты. «База катап ужурашкыже, байырлыг, чараш алаң-тоштуг Азас, каас-байлак Тожу!» деп байырлаштывыс.

Тожу черниң чурумалын үрөп турар кара чангыс-ла каракка чаржынчыг чүүл барын каш-ла хонукта эскерип көрүп келдивис. Кожуун төвү Тоора-Хемде-даа, хөлче чедер орук аксында Адыр-Кежиге-даа, Азаска-даа кээривиске, ыт ишпес ажыг, кара суг ижи алган элеч-тендиң кижилер көскүлөңнөп, бойдустуң кайгамчык чурумалын бужартадып турарды. Делегейниң беш дигериниң кайы-даа күрүнелеринден Тожунуң аалчылары, аян-чорукчулары, чай боорга-ла, үстүр эвес. Чай дүшкен. Ам база сөктүп кээрлер. Ынчангаш үстүндө чугаалааным чаржынчыг байдалды өскөртпес болза, бүгү Тываның болгаш бүгү тываларның адынга багай алаар. Чараш ораның кижилери база чараш болзунам!

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

«Азас хөлде кезээ».
Авторнуң тырттырган чуруу.

Наадым — 2013

ЭҢ-НЕ ТЕРГИИН УКСААЛЫГ, СЕМИС-ЧААГАЙ КЫМНЫҢ МАЛЫЛ?

Республика Наадымы көдээ ажыл-агый адырында эң-не тергийннерни илередир байырлал болганда, мал-маганның эки шынарлыг уксаазын харысалгалыг бүдүрүкчүлөргө кол кичээнге угландырып турар.

Калдак-Хамар арттың Чаа-Оваа шөлүңгө өглер, делгелгелер, садыг-майгынар дээш аалчыларны хаара тырткан чүүл-ле хей. Оларның аразында «дириг бараан» делгелгези эң-не солун болган. Кандыг-даа мал-маганның ук-дөзүн база дуоюн тургузарда кодан баштыңы бүдүрүкчү малдың күш-шыдалы кол черни ээлээр. Ынчангаш агаар-бойдуска, ойт-сигенге таарышкан база көдээ ажыл-агыйының сайзыралының шимчедикчизи болур шырак уксаалыг малдарны өстүрери хүннүң айтыры апарган дээрге, чазыг болбас.

Тыва уксаалыг хову кошкарларының аразында «Чодураа» КУБ-тан Маадыр Доржуевич Нурзаттың кошкары бирги черни алган, «Деспең» МУБ-туң ийигизин, Байыр Нанчатович Санчат, а Берт-Даг сумузунуң малчыны Юрий Даш-оолович Дойнурнуң кодан баштыңы кошкар үшкү черни алган.

Тускай шаңналга «Бай-Хөл» уксаажыдылга бүдүрүлгези төлөптиг болган.

Совет уксаалыг өшкүлери өстүрүп чоруур «Деспең» болгаш «Чодураа» бүдүрүлгелериниң хуналары тергин деп санаттыг. 2-ги черни Берт-Даг сумузунуң малчыны Юрий Даш-оолович Дойнурнуң азыраан хуназы алган. А тус черниң уксаалыг өшкүлериң Ак-Эриктиң малчыны Артыш Хорлай-оолович Соянның хуналары ээлээн. Ак-Эриктен чылгычы алышкылар Алдын-оол база Ногаан-оол Сояннар болгаш Сылдыс Тереевич Чаймааның тыва уксаалыг айттарын ажылчын бөлүк эки деп түңнээн.

Уксаалыг бугалар көрүлдөзүңгө инек кадарчызы Самед Берей-оолович Сыраттың бугазы кончуг шырак болган. Сомам Сергекович Садының сарлык-биле хайнакташтырган ук-

саалыг бугазы 2-ги черни алган. Оларның кайызы-даа — Ак-Эрик суурнуң малчыны.

Төнмөс, узун ховуларлыг Кызыл-Чыраа сумузунуң тежежизи Адис Олегович Эрендейниң бууразы чүден түрлүг көзүлдү. Бүгү чоннуң кичээнге база магадалын, а чамдыктарыңа харын-даа коргуушкуну-даа оттурган мал-маган делгелгезинге кирип келген ховар уксаалыг «аалчы» бар. Ол болза Кызыл хоорайдан келген хаван азыракчызы Ак-оол Кенденбилович Тюлюштуң өстүргени дюрөк уксааның аскыры-дыр. Кажаның бир таласын калбаа-биле дуй чыдып алган улуг, кара, даг дег хаванның деңгизи 280 кг хире. Кайгал хараан чон чоокшулап идерге, тырттырарга-даа, шимчеш дивес, караан чидидир көрүп алган, аңчызынып, кыргырадыр хөрөктөнип чыдар де.

Уксаалыг мал делгелгезинге чүге чангыс Тес-Хем кожуунуң көдээ ажыл-агыйлары киришкен база өске кожууннар канчап барганы ол деп айтырыг тургустунуп кээри албан. Маңаа мындыг чүүлү сагындырып

каайн, бо чылгы Наадымда уксаалыг мал-маганның делгелгези чүглө Тес-Хем кожуунуң ажыл-агыйларының аразында чарлаттыг, ынчангаш чүглө айтыгган ко-

жуунуң мал-маганының көрүлдөзү болган. А Кызылдан аскы ховар хаваны болгаш Эрзинниң «Бай-Хөлден» келген «киржикчилерни» тускай шаңналдарже киригенин Тес-Хем кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Мерген Күндүүевич Соян тодаргайлап чугаалады.

Бо чараш-даа, сүрлүг-даа азырал дириг амытаннарны көргөш, мындыг кадык-шырак уксаалыг бүдүрүкчүлөргө азырап өстүрүп турар малчынар-биле чугааны кылыр дээш чоннуң хөйүндөн шыдаадым. Кошкар, хуна кадарчылары, инек кадарчылары, тежежилер, чылгычылар база хаван азыракчызы-биле ужуражып, оларның ажыл-ижиниң, амыдыралының дугайында элээн билип алыр бодалга келдим.

Чаяна ЧЫКАЙ.

ЭКИ ДЕП ДЕМДЕГЛЕТКЕН

Забайкал крайның Чита районнуң Кутузовка суурда «Забайкалдың мал ажылының уксаажыдылга төвү» ажык акционерлиг ниитилелдин девискээринге уксаалыг хойларның болгаш өшкүлөриң Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк девискээриниң 10-гу юбилейлиг делгелгези болуп эрткен. Тыва Республикадан бо делгелгеге уксаажыдылганың беш ажыл-агыйы киришкен.

Олар дээрге Бай-Тайга кожуунуң «Бай-Тал» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези, «Ооруг» көдээ ажыл-агый кооперативи, Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези, «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези база Эрзин кожуунуң «Бай-Хөл»

көдээ ажыл-агый кооперативи. Бо ажыл-агыйлар ниитизи-биле 27 баш уксаалыг хойларны болгаш өшкүлөриң делгелгеге көргүскен. «Мөген-Бүрен» бүдүрүлгениң даг черниң чолдак, семис кудуруктуг бүдүрүкчү кошкары биле уксаа экижидер хою бирги чергениң аттестады-биле (алдын медаль) демдеглеткеннер. Шак-ла ындыг шаңнал-биле Эрзин кожуунуң «Бай-Хөл» көдээ ажыл-агый кооперативиниң хову черниң чолдак, семис кудуруктуг кошкары база демдеглеткен. Тываның ажыл-агыйларындан делгелгеге кирген кошкарлары болгаш хойлары, хуналары болгаш өшкүлөри багай эвес шынарлыг деп үнелелди алганнар.

ТР-ның Көдээ ажыл-агый яамызының сайтындан.

Идегелдиг үдекилеривис

Ора-Хемде Культура бажы-н директору Валентина Опал-Ооржак байырлыг хемчеглер берген үеде фестивальдар, ылер үезинде езулуг уйгу-чы-ок ажылдап маңаар кижилер-ирээзи чорду. «Азастың лилия-2013» конкурстун эгезинден эңне чедир жюриге болгаш кичилерге таарымчалыг байдал-тургузар дээш ол черле амыр-көрбээн боор. Мөөрей доосту-е, ол чылыг-чымчак сөстөрни дойлушкун-биле чугаалады: Магалыг чараш ырларны чо-а белекке берип, орук-суурну ынмайн чедип кээп, бистин-нүн чурттакчыларыга бараан композиторларывыска, Улус-аадылга бажынының удуртул-а, ТР-ниң Культура яамызынга иле өөрүп четтирдивис. Мын-дик утка-шынарлыг хемчеглер, жылгалар, ырылар төңчү чок-н болза, магалыг чүве-дир Ам-даа дыңнаан болза деп-ныс-ла бо. Чараш мөөрейни эгитчип бергениңер дээш чет-вис. Мынча хей ат-сураглыг иторларның боттарын суглуг-ыс-биле көрүп, оларның чараш-ын аал-оранывыска оргаш-ар, магалыг аас-кежиктиг-ус. Ам-даа кээп туруңар деп-дир бис.

лыр дээш клубка конкурсту эрттирер деп санал үндүрүп келген, ынчалза-даа кол организакчы Н. С.-М.Күдерек «Киржикчилерге дээш эвес, чонга дээш эрттирип турар мөөрей-дир» — дээш, чөпшээрешпээн. Ол-даа шын боор. Харын-даа хат чок, чаыстыг хүн болгаш, ырыларның чаңгыла-нырынга чүү-даа шаптык болбааны дыка-ла эки болду. Чон-даа амырап концертти көрдү. Гала-концерттен, эвээш-бичин-даа бол, орулга кирип алырын бодап, клубка органи-астаан, ынчалза-даа көрүкчүлөр ол орта идепкейлиин көргүспейн барды.

Ырлыг ужуражылга

Азаска чедип келгеш безин композиторлар, культура ажылдакчыла-ры чүглө боттарының дыжын бодап орбадылар. Лагерде дыштанып турар өөреникчилер-биле ужуражып, концертин бараалгатты. Уруглар дыка өөрээш. Ындыг солун аалчылар кээр деп олар манаваан-на болгай. Гран-при шаңналын чаалап алган композитор Владимир Бүрбүевич Серенни сценаже үнөр ээлээс четпээнде-ле оол-дар, уруглар негеп, четтикпейн манап турда, адак сөөлүндө башкарыкчы ооң адын чарлаптарга, өөрүшкүнүң шимээ-даажы, алгы-кышкызы-даа аажок болду. Ырыны терин-дир деп хүлээп алдылар.

Бо ужуражылгага Чөөн-Хемчиктен культура ажылдакчыла-ры Марияна Монгуш биле Долаана Кара-Сал дыка солун сценажыткан

Таңды эдээ Чагытайда

Вторник. Эртенгиниң 10 шак. Парлалга бажыңнын чанынга ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының машиназын бөлүк журналистер манап тур бис. «УАЗ» маркалыг, чоннуң «таблетка» деп адаары автомашина халдып кээрге, оон яамының парлалга секретары Ирина Васильевна Сорокина үнүп кээп, бис-биле менди солчуп, машинаже саадаарын чалады. Чоруур маршрут-биле таныштыргаш, Таңды кожуунуң Чагытай хөл кыдында уругларның чайгы дыштанылга лагерлеринче аалдап чедер сорулгалыг углаптывыс.

«Енисей «М-54» федералдыг Кызыл — Эрзин автооруктуң участогунуң трассазыне кирип, оруктуң ол-бо талаларында делгем ховуларлыг девискээрлер машинаның соңгазының караанда «шокараңнады». Төнчү чок делгемнерни «кешкеш», оң талазыне, Таңды чуртунче, ээптивис. Шугум ышкаш дорт углаан орук-биле халдып орувуста мөңгө ногаан өңнүг тайга-сынныг даглар дээр хаязында көстүп келди. «Орук-суур база шору ырак-ла-дыр» деп бодап каап олур мен. Удаваанда Тываның эртинези болур дээр көрүнүктелген Чагытай хөл-даа бо көстүп келди.

Таңды эдээн дургаар чаттылган Чагытай хөлдүң эринде, каас-

Эжишкилер бис.

орус дыл кичээли болуп турар. А дүүн Индияның культура хүнү болуп эрткен. Аңаа уруглар чуруктар чуруп, делгелгени кылган — дээш, бисти экскурсияладыры-биле эдиртип алды. Оон биске улуг вожатый башкы Лариса Викторовна Оюн база катчып келди.

Англи дыл өөренип турар отряд-биле база ужураштывыс. Ону

Дараазында доктаамывыс — «Металлург» уругларның дыштанылга лагери бисти уткуп алды. Ол Чеди-Хөл кожуунуң элээди уругларның спорт школазынга хамааржыр. Лагерьниң начальниги — Ирина Кызыл-ооловна Дажыкпан. Бо лагерь дагың шуут эдээнде турар болгаш, ындыг болду бе, шуут-ла «кадыр» дөш өрү кылаш-тадывыс, эптии-биле арта-ла бетон чадалар кылып каан.

«Байлак» лагеринге бодаарга, мында чуртталга корпустарының саны эвээш, биргизинде 8 отряд болза, ийгизинде 3 отряд бар. Уругларның дыштанылгазынга эки байдал бар, аш-чеми эки, удуурчыдар бажыңнары арыг-сиги.

Лагерьниң девискээрин кезип чоруп турувуста улуг вожатый Тересмаа Ивановна Сүрүн-оол бисти «клубче» чалады. Аңаа чеде бээривиске лагерьниң бичии «дыштаныкчылары» концерт номери белеткеп алган болду. А улуг бөлүктүң уруглары «Бөрү болгаш чеди анай» деп тоолду бараалгатты. Орус дыл хүнүңе лагерьниң планында улустуң орус тоолдарына турскаадып хемчеглер көрдүңгөн.

дайнаар» дээн үлегер домак езугаар лагерьниң удуртукчузу холу чемзиг поварларның амданныг аш-чеми-биле хүндүледи. Аяк эрии «ызырган» соонда чоруувус уламчыладывыс.

Машинаның соңгазындан делгем Чагытай хөлде дээрде «салдаан» булуттар тода көрүнүктелгенин көргөш, чуртумнуң чаражын магадап ханмайн ордум. Хөлдү чарашынып каап, боданып орумда машина турупту. Чагытай хөлдүң эринде «Чагытай» уругларның дыштанылга лагеринде аалдап келдивис. Арга-арыгның арыг агаарын тынып, кадыкшылын быжыктыра-ры-биле 71 уруг дыштанып турар. Лагерьниң коллективин Роман Шалдашович Монгуш удуртуп-башкарган, а улуг вожатый башкы — Мergen Федерович Бавуу.

Вторник санында-ла Орус дыл хүнүңе план езугаар кандыг хемчег болганын айтырамыска уруглар-биле Светлана Максимовна Мунзук кээп ужурашкан болду. Ол уругларга хөглүг оюннар эрттирип, солун ужуражылганы кылган.

Вожатыйлар келзе-ле, конгуч солун аалчы бар дээрзин көрдү-

биле ажилдаарга кандыг деп айтырымга, ол: «Дыка уруглар шупту аңгы-аңгы. Хге дыка ынак уруглар-дыр, биле харылзажып, чугаа тургаш, кижжи чаа чүүлдер алыр-дыр» — деп харыылады.

Душтеки чем болуп кан болгаш, уруглар аңг шөлдерде ойнаан турлар, эвесте чайганышта хөй-ле лар, оолдарның дыңзыг кдыңналы-дыр. Бистиң чан кезек уруглар халчып келир оолчугашты кый деп алды Довурак хоорайдан Кежик «Мен бо лагерьде бир дугаа танып чедип келдим. Дыка дур. Хөй эштерлиг апардым, биле ойнап хүнээр. Чеми эки-дир. Баскетбол, во дээш, спортчу оюннар о дыр бис. Оон база бир дыш кээр бодап тур мен» — деп, аажок чугаалады.

Ужуражылга соонда во лар хөгжүм бөлүүн сонуур сүмеледи. Клубка, езулуг чеде бээривиске, хөгжүм селдеринге уруглар ойнаан Оон хөгжүмчү Доржу Би биле улуг отрядтың кежигүнзында кагар херекселдерге гылдаа хевирлиг хөгжүм-зүгнү бараалгатты. Келир шыырак хөгжүмчү өзүп илден.

«Тыва езу-чаңчыл езугаа чыларны уткуп-хүлээп алгашай-биле хүндүлээр болгай, ненир черивиске кирип көрүп хүндүлүг аалчылар» — дээш, лагерьниң начальниги чалады. ынды канчап хажыдар боор хүндүнү хүлээп, чаагай чем дивис. Аш-чеми база онза-ла деп кады чораан коллегалары дйткады. Уругларның чайгы танылга черинге эң-не кол повар ээлеп турар-дыр деп ч херек кырында көрдүм, би Чагытайжылар-биле байырлаулаштыр чоруптувус.

Маршрудувус төнчүзү — «нок» лагери. Ол республиканы рекчилер кооперациязының эвилелдериниң эргезинде т Бо лагерьже дыштаныр дээр лар чаа-ла кээп турар болду.

Уругларның кайы хире танып турарын херек кыр көргөш, оларның чип турар амзааш, байдал дыка эки-дир түңнелге келгеш, Тываның эрзи Чагытай хөл-биле байырла дедир айттаныптывыс.

Автордан: ажы-төлге өттүр күш-шыдал кирип, кышылын быжыктырып, сеткил-жынга кирип ойнап-хөглөп алдан артык өске чүү херек Оларның сагыжына чайны тал чалыг кылдыр эрттирип алган дугайында чылыг сактыышкы артып калыр ужурлуг. А ол бис, улуг улус, хандыраар хүгелиг бис. Аңгы демдеглер ка саар чүүлүм бар. Бистиң б хүнүвүсте кайы-даа лагерьде три чыры чок болган. Эр шакта чогул турган, оон болду. Лагерьлерниң повара одагланып чеми белеткээ. О ның ол хире ажылынга харыгалыын болгаш бедик мертедин демдеглер каары артык Кандыг-даа байдалда ажы-ишти-хырнын черле аштатпас ажилдап турар деп бодап тур

Валерия КЮ

Авторнуң тырттыргаруктары.

Хостуг үеде.

чараш бойдус чурумалдыг арга иштинде лагерлерниң бирээзи — «Байлак». Көктүг-шыктыг лагерьниң девискээринче кирип келиривиске, начальниги Э.В. Моргу бисти уткуп алды. Ырак эвесте бир отрядтың уруглары хевирлиг, шыкта олуруп алган, кичээл эрттирип тур. «Ол япон дыл кичээли-дир» — деп Эдуард Владиславович биске тайылбырлады. Ону «Тыва кызы» бөлүү-биле кады аалдап чедип келген Аяко Такано япон аалчы уругларга япон дыл-биле таныштырып өөредип тур. Уругларның сонуургал турары оларның бүгү кичээлге чүгө аалчыда дээрзинден билдинди. Лагерьниң начальниги: «Байлак» уругларның стационар чайгы лагери Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелдин эргезинде турар болгаш, ында колдуунда амыдыралдың берге байдалына таварышкан уруглар дыштанып турар. Арыг агаарлыг лагерьде республиканың булуң бүрүзүнден 6-дан 16 харга чедир 192 уруг чайгы үезин эрттирип, кадыкшылын быжыктылаар аргалыг. Коллективис улуг, найыралдыг. Бөгүн шупту дыштанылга лагерлеринде Орус дыл хүнүн чарлаан болгаш,

ТывКУ-нуң студентизи Чойгана Удараа эрттирип тур. Оон соонда орус дыл кичээлинге таваржы бердвис. Кызылдан Хербис Шыырап: «Лагерьге дыштанырга меңээ дыка солун болгаш эки-дир. Маңаа баскетбол, волейбол ойнаар. Чаа эштер-биле найыралдажып алыр» — деп хөглүү-даа аажок чугаалады.

Улаштыр уругларның чурттап турар бажыңнарына барып, байдалы кандыгыл дээрзин караавыс-биле көрдүвүс. Арыг-сиги, сонгахаалгазы бүдүн-бүрүн. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Эмчи өрээли, чунар-бажың, ойнаар спортчу шөлдер дээш, уругларга мага хандыр дыштанып алырынга бүгү таарымчалыг байдал бар. «Медпункт» деп каан бажың даштында ак халаттыг, көңүс аныак оол туруп тур. Уругларның кадыкшылын хайгаараар, дуза херек апарза белем эмчи Шораан Ховалыг ол. Эң-не сөөлүндө «амданныг» бажың — чемненир черге келдивис. Лагерьниң душтеки чем үези таваржы берген болгаш, дежурный отрядтың уруглары столдар кырын белеткеп турлар. «Байлактын» амданныг чемин чооглап алгаш, «бажыңның» ээлери-биле байырлажып, аян-чоруувус уламчыладывыс.

Душтеки чемненилге үезинде.

Аныак вожатый Күдерек Оюн оон мурнунда боду дыштанып турган болза, ам боду уругларның вожатыйы болуп ажилдап чедип келген. «Клубтуң» чанында танцы шөлү база бар. Аңаа кежээниң-не «дискотека» болур дээрзин уруглар чугаалады.

«Аалга кирген кижжи аяк эрии ызырар, арга кирген кижжи саат

вус. Ол Нигериядан аалчы Феми Анджоли болду. Чанында бичии уругну очулдурукчузу деп бодаанывыс, чок, база аныак вожатый уруг. А даштыкы аалчыга очулдурукчунуң ажыы-даа херекчок, ол боду арыг орус дыл кырынга чугаалашты. Ол англи дыл кичээлин эрттирбишаан, уруглар-биле хөгжүм бөлүүн удуртуп турар. «Уруглар-

ШКОЛАЧЫ ЧЫЛДАРЫМНЫ САКТЫП

Школачы ажы-төл көргөш, бодумнуң эрткен үемни школачы чылдарымны сактып дим. Шагаан-Арыгның № 1 лазында башкылап турар башың чалалгазы-биле школага бергеш сактырымга, чашкы эглип келген ышкаш кынды. Лана Владимировна Плотюгина кының билиг бээри шырак-тыр эскердим. Орустап-тывалап илбирлап турда магалыг. Тор-г ортума кышалазынга орус башкызы Римма Васильевна нин кичээлинде олар ышкаш дыр сагыштай кааптым. Амгы мээң башкыларымның хой бистиң аравыста чогу хому-ыг. Ам бодап оларымга, ийги аңым школам турган-дыр, ийги нем — башкыларым. Кижини илбир-кижизидип каан башкы-ы, шынап-ла, уттундурбас-тыр. Сласстарга башкыларым Мария ошевна Дажыкай, Римма Ва-евна Мөгө, Виктор Хелимеевич ат, Сара Монгушова Эрелчин, н Бөкен-ооловна оларны сак-ыр мен. Арыг-Бажы школазынга нип турумда төөгү башкызы оол башкы кайгамчык солун, билиг бээр башкы-ла болгай. дырал аайы-биле үш суурга

өөренир ужурга таварышкан мен: Торгалыг, Арыг-Бажы, Чодураа. Институтту доозуп албааным дээш ам кээп бажым соктап чор мен. Ынчалза-даа дыка эки эртем-деннер-биле эдержил, таныжар аас-кежиктиг болган мен. Ол дээр-ге Ондар Киш-Чалаевич Дарыма, Грибнев, Татаринцевтер, Светлана Монгушова Орус-оол, Зоя Баир-овна Самдан, Георгий Николаевич Курбатский оларны амыдыралчы оруумнуң айтыкчылары деп санап чоруур мен. Маргарита Базыр-оол-овна Кунгаа, Мария Андреевна Хадаханэ арга-сүмө ап чоруур хүндүткелдиг кижилерим чүве. Амыдыралчы шын орукту шилип тыварынга кижиниң башкылары дыка улуг рольду ойнаар-дыр дээр-зин ам чаа билип чор мен. Эки кижизиттинген ажы-төл ада-иезинге дыштыг чуртталганы болдурар, а ба-гай кижизиттинген ажы-төл ада-ие-зинге түрегелди, дүвүрелди онаар. Башкы — кайгамчык буяныг ажыл. Согур кижиге чырыкты көргүскени-биле дөмей. Башкыдан угаан чырыын алыр бис. Башкы кижиге өртээ турбас эртинени ажыдып бээр. Кандыг-даа күзөл, сорулга чок, кудумчуда шаараңнажып чоруур аныктарны көргөш, кайгаар-дыр

мен. Арага, таакпыны чүге каап болбас чүвөл. Мен улуг оглумну, ада-иемни оскунга, таакпылап чордум. Ам оон адырылгандан бээр ийи чыл болдум. Ооң черле ажыы чүл? Күзээр болза, кижиге ону чайлыг кааптар.

Чоокта чаа Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оол Ты-ваның Улустуң чогаалчызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсанга 88 хар-лааны-биле байыр чедирип чорааш, өг-бүлө бүрүзүңге дээди эртемниг кижиге турар болза эки деп күзелин илереткен. Аныктарны эки талаже тыртар дээр болза, оларның хостуг үезин чөп ажыглаарын чедип алыр херек. Ылаңгыя спорт комплекстерин хөйү-биле ажыдары чугула.

Ада-иезиниң, башкыларының адын бодап чурттаар херек деп анык-өскенге чагыксаар-дыр мен.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

«МЫЙЫСТЫГ» АДЫГ-ТҮЛҮШТЕР

Ат-сураа бүгү Тывага алгаан адыг-түлүштериниң алыс чур-ту тоол-домакка кирген Хайыракан дагдан «уйгу чок» Улуг-Хем хемни кежир чыдар Эжым-не болгай. Эжым адыг-түлүштеринден кандыг кижиге үнмээн дээр! Калбак шыкка дүжүт өстүрген тараажылар, кадыр-каскак туругларга те-чуңма аңнаан аңчылар, каш чүзүн малын малдаан малчыннар, эзирниң эреси, харты-ганың кашпагайы-биле хүрежир мөгелер, Ада-чуртун дайын-чаага камгалаан дайынчылар.

Эжым адыг-түлүштериниң бир кезээ-биле таныжып көрээлиңер. Эжымниң чону оларны «Мыйыс-тыг» адыг-түлүштер-даа дээр чораан. Чүге дээр-ге оларның улуг өгбеси адыг-түлүштерниң Барбан оглу Мыйыстыг чүве-дир. Барбан оглу Мыйыстыг биле түлүштерниң Тагыр уруу Долбаа өг-бүлө туткаш, ажы-төлүн чер кырынга бодарадып каан. Уруг-дарының баштайгызы эң улуг оглу Дамдын 1905 чылда төрүттүнген. Уруглары Чанчыңмай биле Чигжит, хеймер оглу Чашпаа-най шупту ээр-дагыр унуг, кылаң, арыг сулуг Эжымге төрүттүнгенер. Олардан «Мыйыстыг» адыг-түлүш-терниң ук-салгалы көвүдөп тараан.

«Мыйыстыг» адыг-түлүштер кезек Эжым унуга тараа тарып, оларларынга мал азырал өстүрүп чорааннар. Кыштаглары — Эжымниң Кара-Хая биле Ак-Ой, чазаар база күзээр хонаштары — Ооруг-Бажы, Ке-жеге-Баары. Чайның кончуг изинде мал-маганын көктүг-шыктыг Эжым-Бажынче теп одарладып үне бээр.

Мал-маган азырал, көжүп-дүжүп чо-руур өскөн-төзгөн чуртун «Мыйыстыг» адыг-түлүштер ыр-шоорунга мыңа деп алгал-мактаар улус чүве-дир.

Элик-хүлбүс, сыын-мыйгаа
Эргий ойттаар Эжым-Бажы.
Эстеп хадааш, чаган соонда
Эмзиг-домзуг чыды чаагай.

«Мыйыстыг» адыг-түлүштерниң ук-салгалы амыдырал-чуртталганың аайы-биле ада-өгбесиниң чурту Эжымден ужуң үнүп, Тываның аңгы-аңгы булуңнарында ажыл-дап-чурттай берген-даа болза, эргим чурту Эжымни эргип кээп чоруурлар.

Көрүксенчиг, барыксанчиг
Көктүг-шыктыг Эжым чуртум.
Хөөрежип чугаалажыр
Хөлүг-омак Адыг-Түлүш.

Мартын САНДАЙ-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Тыва биле Россияның чаагыс демнежилгезиниң 100 чылынга

«УЛУГ-ХЕМ» ПАРОХОД

Сактыгышкын чурумал

хеме, оттуг-хеме!» — деп алгыржып, аалывыстың чыпшыр артында улуг орукту өрү шапкылажып эрте бер-дилер. Оларның аразында Арандол акым Ночукпаа дуңмазы Тадарбанны ушкарып алган бар чор. Бичии бол-ганда молдургалар чавыдактаан бир кезек бичии оолдар молдургаларын шүжүлдир челдирген, даалыктат-кан эртилер. Оларның соон дарый бир ыяң база-ла мээң үем оолдар, уруглар болгаш оон-даа бичии мы-рыңай оонак чүвөлөр чүгүрүшүшкөн, аалывыстың дужунда оруктап: «Че, че улуг оттуг-хемени көөр» — деп алгыржырга, кажжа кырындан черже шурап барып дүшкөш, өөрүмге кат-тыжа бердим. Бистиң аалывыстың үстүнде Сиген-Чуларда аалдарның бичии оолдарын бар чыда база кыйгырып алдыыс.

Баян-Кол аксы суур кайы сен-дээш чүгүржүп, соң-соң шошкур-рунга өйлежи бердивис. Ол аразы элээн ырак черни, аъттыг кижиге безин ийи шай хайындырым чыгыс чоруур чер-ле болгай. Ол чүгүл Ак-Даштан өрү аалдарның уруглар, оолдары бөлдүнүп алган чүгүржүп чоруурувус ол. Хөйлеңнерлиглерни хөйлеңниг, хөйлең чоктарывыс чүг-ле чолдак ырыктааш чүвүрлерлиг шошкуп чор бис.

Ол улуг, ак оттуг-хеме бис-ти мурнай Баян-Колдун кирген аксының эрик кы-дында чедип келген турупкан тур. Бисти хамаанчок улуг улусту безин ооң чоогунче чоокшуптас, хоржок болду. Ындыг боорга, ырактан, эрик кырындан харап каап көрүп тур бис. Ол улуг оттуг-хемениң кончуу сүр-гей, чоон демир аргамчы-биле так кылдыр адагашта чыпшыр баглап, өртеп каан. Шиилээн-шаалаан дааш-шимээни-даа хөлчок. Хире-хире болгаш үзөр буга ышкаш коола-дыр бустап каап турар. Ол бустай бергенде ыды денди кыпсынчыг, артында чүрек сирт дээр. Кулак уюк апаар, баш чарлы бер чазар.

Бистиң бичиилеривис ону кандыг-ла-бир кижиге чирип дириг дайзын кылдыр билип алганнары база бар. Ындыглары ыглаар чеде

берген, кортканындан акыларын-дан, угбаларындан так кылдыр туттунуп алган турарлар. Ховалыг Чолдак-оол оглу Багалдайның кор-гары мырыңай хөлүн эрти, артында чолдак ырыктаажы өл, сидиктеп алган, менден так кылдыр сирбек-тенип алган тур.

Чашпаалап экиргезен-даа чүве ышкаш, суурнуң орус чурттакчы-лары ажын-чемин корзинкаларда көдүргүлөп алган, оон-моон маңна-жып кээп, оттуг-хемеден үнгөн улус-ка аппарып берип турарлары-даа аажок. Ол дээрзинде ооң ужурун эки-ле билбээн мен.

«Бо улуг хемени «пароход» — деп адаар, оттуг-хеме дивес, от-туг-хеме дээр-ге, моон бичии, анаа хеме дег чүве ышкыгай» — деп, бир орус ашактың тыва кижиге тайылбырлаан чугаазын дыңнадым. Оон эгелээш-ле «пароход, пароход» джики берген бис.

Үзөр буга ышкаш бустап турган пароходту ийи шай хайындырым (ийи шак хире) хире болганда, өртөөлден адырып салырга, улай-улай бустагылааш, Улуг-Хемни өрү ыжын буруладыр чоктапты. Оон үш бе азы дөрт хире хонганда, Ак-Даш севин куду эвес, Улуг-Хемниң унун куду аажок дүргөн, ыжы-бузун шөйүлдүр, ыыт-шимээн чок бады барганын ыраандан көрүп туруп кагдыыс.

Ол дээр-ге, анаа-ла-бир хөглээшкын эвес, көрүп көрбээн чүвезин көөрү анык кижилерниң, ылаңгыя бичии чаш уругларның, өзүп, сайзыраарыга дөгүм болур чүве-дир деп сөөлүндө угаал бил-ген мен.

Ол пароход Шагаан-Арыг биле Даг-Ужар деп черниң аразында чүк дажыглап чайлааш, кыжын Хем-Белиринге (Кызылга) барып кыштап алыр «Улуг-Хем» деп адаар пароход-тур деп улуг улустуң аразы-нда чугаалажырын ынчаарда кижиге дыңнаар чүве.

Баштай келген «Минусинск» деп бичии пароход келгеш, Даг-Ужар биле Шагаан-Арыг аразында чүк сөөртүп турган дижирлер. Ооң

үезин орта билбес мен, чижегел бодаарга, 1920 чылдарның сөөлгү чартыының аразында келгеш, чүк дажыглап турган хире болган. Хи-резин бодаарга, 1930 чылдың чазы-нында келген «Улуг-Хем» пароход «Минусинск» баштайгы пароходту солааны ылап болган.

«Улуг-Хем» пароход келирге, ооң от салыр кижизинге (ам болза кочегарынга) дузалажып, узуну бир метр, Кызыл хоорайга чедир одаар каккан ыяшты чүктеп туруп кирип бээр алардыыс. Пароходта ажыл-дап турар магалыг кижилер кылдыр боттарывысты мактажыр апарган бис. Ооң хөлезини-ле боор оң, чүгле адаанда от одаар кочалыга чедир кирип көргүзөр чүве, оон өскээр кылаштанпас. Идиктиг боор эвес, таваңгайны изидир хаара бээр, та ыяш, та демир шалаалыг болганы ол чүвези, оозун эскерип көөр эвес кижиге.

Шагаан-Арыгга кончуг улуг пароход өртээли кыла берген дижир-лер. Сумуларын арааттарын ынаар чудук сөөртүп чедирер, пароходка одаар ыяш каккаш чедирер кыл-дыр дужаал берип каар. Аскак-оол кырган-ачам ынаар чудук сөөртүп чедирер, ыяш хал чедирер кижиге. Сөөлүндө өөренип баргаш көөрүмге, өске кижилер кирибес, улуг херим иштинде чүк чүдүргөн ма-шиналар Улуг-Хемни өрү Кызылче, куду барыын талакы кожууннарже үзүк-соксаал чокка чоруп турар болдулар. Пароход ажылчынна-рының чурттаар бажыңнары база ийи каыт улуг бажың, ооң кырында каадында — өрт өжүрер таңныыл чери, адаанда каадында — пароход ажылчыннарының клуу. Ол бүгү чаа тууглар Шагаан-Арыг хоорай-ның аян-шинчизин кири берген.

1933 азы 1934 чылдарның ча-зынында болду бе, эки-ле тодаргай чугаалап шыдавас-тыр мен, ынчаар-да Улуг-Хем кедергей улгадып чы-дырда «Улуг-Хем» деп пароходтан безин хамаанчок улуг «Литвинов» деп аттыг пароход хемни өрү Кы-зыл хоорайже Баян-Кол өртөөлинге чүгүл тура дүшкөш, чоктапты. Ол

пароход хемни өрү чоктаарга, суг эрик кырында кургаг черже харлыгып үнгөш, пароходтуң сүүзү эрте бээр-ге, харлыккан суг хемниң савазынче дедир хаарлып кирип турган.

Ол пароход ынчаар Кызыл хоорайга четкеш, оон дедир ээп баткаш, оон соонда Улуг-Хемни өрү чоктаваан. Улуг улустуң чугаа-зындан дыңнаарга: «Ол пароход Улуг-Хемге сыңмас болган. Эглип чадап кааш, Даг-Ужарны уг-биле ажа халааш, Минусинскиже кире берген, ам черле дедир келбес» — дишкенер. Ол пароход ооң сөөлүндө дедир келбээн...

Ынчаарда Тываны ССРЭ-биле харылзаштырып турган кара чаңгыс орук Улуг-Хемни куду Даг-Ужарлап эртер суг оруу турган. Олап баштай салдап эртип турганнар. Сал-биле эртерге, хор-хорамчазы улуг турган деп чугаалажыр. Ооң сөөлүндө улуг-биче пароходтар аңгы-аңгы үелерде чүкүтү сөөртүп эккээр, чиг этти үндүр сөөртүп турган.

Бо оруктап тыва улус бодунуң экономиказын хөгжүдүп сайзы-радырынга эге базымнарын олап эгелээни билдингир.

1930 чылдарның сөөлгү чартыын-да ТАР-же эккээр бүгү-ле чүктерни автомобиль транспорту-биле Ус оруу тавартыр сөөртүп апарган. 1930 чылдарның төнчүзүндө (1939 чылда болду бе) суг оруу-биле чүк дажыглаары соксаан. «Улуг-Хем» деп пароходту Даг-Ужарның адаан-че база бадыра берген дишкенер. Ол пароходтарның төөгүзү биске ын-чаар солун болуп арткан чүве.

Баштайгы пароходту ынчаар хү-лээп алгаш, сөөлүндө база ынчаар үдөп чорутканывыстан бээр 60 чыл ашкан, ам бодум безин 70 хар чеде бердим. Ол узун төөгү ынаар эрти, хөй чүвени көргенимни сактып ханмас-тыр мен.

Бистиң тываларга Совет Эвиле-линиң боттук дузазы оон эгелээш. Ону бичии деп чугаалап болбас, дузалаар-дузалаарда, аажок кызып дузалааннар. Баштай ол хире бер-ге суг оруу-биле, ооң соонда улуг Саянны чире каскаш, чер оруу-биле бараан-сараанны, дериг-херексел-дерни чедирип эккеп турганын чү-гле четтирдим дивейн, өөрүп чет-тирдивис дээр ужурул бис.

Ховалыг НУРСАТ.

Улуг-Хемниң эринге өскөн, төрүттүнгөн болгаш, орай күске чедир ол хемниң теринге өөрүм-биле эштип өскөн мен.

Улуг-Хем улгатса-улгатса, мы-й эрин ашкан. Аалывыстың ын куду агып бадып чыдар Ак-теви эрин ашкаш, сиген кезер арны хөмө алы берген.

Эпти куду бады кел чыткан ку-мени Монгуш Эрелчин честем ның дуңмазының өөнүң ээзи) кааш, идик-хевин дыка дүргөн октапкаш, хемени дужааштыр шурай-ла берди. Ол хемеге четкеш, хемениң кырынче ктынып чыткаш, үне берди. Че эшкииштер чок болганы ол холу-биле сугну эжип чорааш, куду бадып чоруй, эрикче үнүп. Улуг-Хемниң улгатканының нда, ооң ээзи кээп алгыжеге бичии-даа када болза, хеме-лдувус.

У-даа болза, ооң сөөлүндө эң, та 1929, та 1930 чылдың нда боор оң, эки-ле сагын-тур мен, даштын Бумбалдай: «Дөө чүү деп ындыг кончуг эпти өрү чоктап олурар чүвөл, узу булураан, даг дег улуг деп алгыра-дыр.

Дыг чиктиг чүве дыңнаанда, турар кижиге мен эвес-ле бол-и. Өгүнү казачазынга илдиге өгдөн үне халааш, дегийт-ле гиче көре кааптым. Шаалаан-на дааш-шимээниг улуг, ак даг-ик, ак чүве септи өрү чүткүп олур. Улам-на көскүзүн ха-зыгларын узун, чинге шеттер-арып быжыгалап каан чайгы-й хой кажазының кырынче үнгөш, чиктиг чүвени көрүп-н. Кожавыс өглерниң ишти-у бис ышкаш, өглеринден-лген көрүп турлар.

Чиктиг чүве аалывыстың ду-тиксей бергенде, куду улуг шөйүлген куу доозунуң да аъттыг кижилер орукту өрү ажып чоруп орлар. Чоокшу-зе-ле, эзерли эзерлиг, эзер-и — чавыдак аъттар мунган. Үе-чергежи кыстарны ушка-ылаан кезек оолдар болду. глерден үнүп келген улусту-кааш: «Хөлчок улуг оттуг-

ЭЗИР-КАРАНЫҢ САЛГАЛЫ

Самагалдай чоогунда Аржаан деп черге тыва национал байырлардын эң-не хөлээзининг, маргылдаалыг кезээ — аът чарыжының мөгейкичлери, аарыкчылары хөйү-биле четкилеп келгенер. Агы-каңгы одарлары чаттылган, чалынныг изиг бо черлерге чоокку чылдарда хөй чон чыгып мөөрейлешпээн. Республиканың малчыннар Наадымга база Самагалдай суурнуң 240, Тес-Хем кожуунуң 90 чыл оюнга тураскааткан байырларга аныяк болгаш узак, чыраалаар база челер аъттарның чарыжына республиканың шупту булуңнарындан ниитизи-биле 380 ажыг чүгүрүктөр адааннашкан.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының аът федерацияларының удуртукчузу, ТР-ниң сайгарлыкчыларны деткиир фондунуң даргазы Эдуард Эник-оолович

Бүдүн Тываның аът дээш ханы, чүрээнден бердинген чону халып келген чүгүрүк бүрүзүн алгы-кышкы-биле уткуп турлар.

Святослав Ондар, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты:

— Дыка байырланчыг, эки хөлээзининг-дир. Чадаанага аът федерациязының 20 чылдаан оюнга тураскааткан чүгүрүк аныяк аъттар аразына хеймер күдээм Артыш Монгуштуң ады эрткен. Аътты дыка сонугаар, ол дээш шын хөңнүмден «аарыыр» мен. Ынчалза-даа аъттарны билип өөренири дыка нарын болгаш кижиге болгаш ону төндүр билип өөренири болдунмас. Уругларым Артыш биле Оюу хой кадарып чорааш, танышкан улус-тур. Күдээм аът дээнде чүдөн-даа чалданмас. Ол чүгле адын чүдүрер дээш, 3 тонна чүк чүдүрер машинаны садып алган.

алыр боор дээрзинге бүзүрелим улуг. Бо хире Наадымга хоочуннар хүрежинге база тудар деп шийтирлеп алдым.

10 километрге чарыш эгелзэн 4 харлыг чоруктуг чавааларга Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнден Белек Сааяевич Санчайның Доруг ады 21 чүгүрүктөргө аразындан бир дугаар халып келген. 4 харлыг чүгүрүк чаваалардан Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаяда аныяк муңчу малчын Артыш Александрович Монгуштуң бо чазын Чадаанага аныяк аъттарга эртип келген Шилгизи чүгүрүк адын бадыткаан. Улуг челер аъттарның 15 километр хемчээлинге шупту 27 аътты салган. Кызыл кожуунуң Кур-Черден Дашдемир Каң-оолович Кууларның 8 харлыг Хүрөң ады кушталдырып кирип келген. Улуг челер аъттарның бажына кээп, тилекчи болган 7 харлыг Доругнуң

1,4 метр тыва аъттар шыңгы хемчээлди эртке

халып келген Эрзинниң Бай-Дагдан сувай хойлуг малчын Омак Шомаевич Комбунуң Хоор ады байырлардың кол шаңналы джип маркалыг автомашинаны ээзинге эккеп берген. 30 километрге чарышкан узун сынныг чүгүрүктөр аразындан Улуг-Хемниң Торгалыгдан Байыр Алексеевич Доржунуң Калдар-Доруу аъттарны мурнай халып келгеш, Лада-Гранта автомашинаны чаалап алган.

Эвээжеп турар тыва уксааның шыдамык, узак чоруктуг аъттарын өстүрүп, чүгүрүктөргө хевирлээри малчын кижиге бүрүзүнүң чүгле сонугалыг эвес, изиг күзели болу бергенин бо чарыш үзүндө көрдүм. Республика Наадымын болгаш бурун Тываның найысылалы Самагал-

дай суурнуң 240 чылын дем, байырларга Эрзинниң Бай-аъттың эрткени таварылга эбодар мен. Амытанга алды чүгүлүг күш дег Эрзир-Каранды бо карак четпес ховуларда Алдарлыг аътка тураскааткан река чергелиг байырларды эгелээнинден бо чайын муңчу болуп турар. «Бай-Хөл уксаалыг хой бүдүрүлгезин чыны Омак Комбу баштаан «аът чүректиг», «аът башты Тывавыстың оолдарының ады ады болгаш чүгүрүк ады бир дугаарында турзун!»

Чаяна Ч

Айдың КУУЛАРЫНЫҢ тыр-ган чуруктары.

«Че-ве адым, шу-де, Доруг!»

Дагба-Лама, Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдының дузалакчызы Сыгыр-оол Дүкчүт-оолович Монгуш база ТР-ниң Чазааның Даргазының Тес-Хем кожуунда төлээзи Борис Улзан-оолович Эрендей кол шийт-кекчилер болган. Эрттирикчилер аът чарыжын айыыл чок болдурарының шупту дүрүмнерин шыңгы сагып, мунукчуларны назы-хар аайы-биле бүртүкзэн. 10 хардан өрү элээди оолдарның ааангыркашпагайын база күш-шыдал-даа талазы-биле эки белеткелдин аътты башкарып чоруундан илден. Аът мунукчулары кол нуурузу камгалал бөрттерлиг база ада-иезиниң бижимел чөлшээрели-биле кижип турар. Берт-Дагның Хүрөң-Оваадан бээр 6 аңгы хевиринге салган аъттарның аксын маңаа кээп тыртар.

Мындыг улуг байырларга сергек кижип, хоочун мөгелерниң хүрежинге бодумну шенеп көөр деп бодап тур мен.

Валерий Сынаа, ТР-ниң Чазааның Даргазының Эрзин кожуунда төлээзи:

— Бо адаан-чарышка чон бедик көдүрлүүшкүнүг кижип турлар. Аъттар халыыр орук республика чергелиг трассага четпес, чоорту дөшчө үндүр халыыр, арай берге орук. Ынчаарга маңаа чүгле эки белеткелдиг аът-ла шыдаар. Мээң көрүжүм-биле, аныяк аъттар тилээри магатчок, шыырак чүгүрүктөр Чөөн-Хемчикте база Кур-Черде-дир. Бодум хуумда, Эрзин кожуунуң, ылаңгыя Бай-Даг сумузуңуң аъттары дээш «аарып» тур мен. Тыва аъттарына Эрзинниң чүгүрүктөргө

ээзи — Чеди-Хөлдүн Элегестен Сайдаш Николаевич Иргит.

Наадымның джип шаңналдыг тыва уксаалыг аъттарын хемчээп турар черде «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» болду. Бедии 1,4 метр аъттарны, хөйүнү караа көрүп турда, хемчээгеш, чарышка кирип турарына бүгү чон чүлдүгзүнүп тур. Аът соодарының аргаларын билир хоочун чылгычыларның арга-сүмезин дыңнаан аныяк аът мунукчулары шийтирлиг сөөлгү салгыже аъттың база бодунуң күжүн мөөңнеп алгаш, чаржып үнүп турда, чаражын канчаар! Тыва кижиниң ханында чүгүрүк аъттар болгаш хей-ады кады чоруур деп чүвеге база катап шынзыктым.

1,4 метр бедик дурт-сынныг тыва уксааның чүгүрүктөргө мурнап

Чарлалдар

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы школазын 2005 чылда доор Николай Комбуй-ооловичиниң адына тывыскаан Б №3803454 аттестаткенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ

О проведении публичных слушаний

В соответствии с постановлением администрации Овюрского района от 08 июля 2013 г. №284 «О проведении публичных слушаний на территории Овюрского района» проводятся публичные слушания по вопросу изъятия разрешенного использования (назначения) на земельные участки, оставшиеся при разделе земельного участка:

с разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:07:0301048:290, общей площадью 438 кв.м., гражданин РФ находится по адресу: Республика Тыва, Овюрский район, с. Хандагайты, ул. Попова д.6 «а», кв.3, «для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование (назначение) «для размещения объекта торговли»;

дата проведения публичных слушаний: 16 августа 2013г. Время начала публичных слушаний: с. Хандагайты, ул. Ленинский активный зал, 11 ч.

Рекомендации и предложения по вопросу публичных слушаний в письменном виде принимаются рабочей группой с 19 июля 2013 г. августа 2013 г.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Овюрского района ХУУРА

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский район Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Хертек Чечен-ооловны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов, для индивидуального жилищного строительства общей площадью 1219,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Кара-Холь, ул. Дапсы, д.1а.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский район Республики Тыва», в течение 30 дней опубликования данной информации принимает письменные заявления по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.19, каб.№222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономического развития земельно-имущественных отношений администрации ОНДА

Садып алырының дугайында
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН-ниң
8-905-920-41-01, 8-923-547-30-60,
телефон/факс (39422)4-85-29.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН

ниитизи-биле 175 дөрбелчин метрден 201 дөрбелчин метр чедир шөлдүг, 1 база 2 каъттан тургустунган, белен тудуп каан коттедж бажыңнарны садып эгелээнин дыңнадып тур.

Өртээ 1 м² 33000 рубльден өрү.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдистер—2-18-10, культура, өөрелдиге, көдээ ажыл-агый килдисти — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдизи — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 6921. Чагыг 81. Номери парлаггаже дужааганы: график

езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилер дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туржу-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.